

● **Η ταυτότητα της πόλης.**
Ιστορική διαδρομή και φυσιογνωμία της Πάτρας.
Του Κώστα Ν. Τριανταφύλλου

● **Μια πολεοδομική περιπέτεια.**
Από το σχέδιο του Στ. Βούλγαρη, μέχρι τις πρώτες πολυκατοικίες.
Της Χαράς Παπαδάτου - Γιαννοπούλου

● **Αρχιτεκτονική της Πάτρας.**
Η φυσιογνωμία της πόλης μέχρι τον Πόλεμο.
Της Ευγενίας Γατοπούλου

● **Εμπόριο και Βιομηχανία.**
Οικονομική ζωή και εμπορικές δραστηριότητες.
Του Κων/νου Γ. Πανίτσα

● **Ο εμπορικός οίκος Γερούση.**
Η ενσωμάτωση μιας εμπορικής οικογένειας της διασποράς στη νεοελληνική Πάτρα.
Της Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιωάννου

● **«Πρωτεύουσα της σταφίδας».**
Η Πάτρα, αποκλειστικό κέντρο του εξαγωγικού εμπορίου.
Του Νίκου Μπακουνάκη

● **Οινοβιομηχανία και ζυθοποιία.**
Τα κρασιά της «Αχάια-Κλάους» και ο ζύθος του Πέτρου Μάμμου.
Της Ζιζής Σαλιμπα

● **Το λιμάνι της Πάτρας.**
Η συμβολή του στην ανάδειξη της πόλης σε εμπορικό και μεταναστευτικό κέντρο.
Του Λεωνίδα Σωτηρόπουλου

● **Η πατρινή κοινωνία.**
Χαρακτήρας και κοσμοπολιτικό πνεύμα.
Των Χρ. Μούλια και Κων. Πανίτσα

● **Πνευματική ζωή.**
Θέατρο, μουσική, εικαστικά, λογοτεχνία, ιστοριογραφία και Καραγκιόζης.
Του Σωκρ. Α. Σκαρτσιώ

● **Η εκδοτική δραστηριότητα.**
Εφημερίδες, περιοδικά, εκδόσεις και τυπογραφεία.
Του Χρήστου Α. Μούλια

● **Πατρινό Καρναβάλι.**
Από τις αποκριάτικες χοροεσπερίδες στο κνήγι του «Θησαυρού».
Του Κωνσταντίνου Μάγνη

● **Η πόλη του Αποστόλου Ανδρέα.**
Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια μιας μακροαίωσης παράδοσης.
Των Ηλίας Αναγνωστάκη και Άννας Λαμπροπούλου

● **Αρχαία και σύγχρονη Πάτρα.**
Η νέα πόλη κτίστηκε πάνω στην αρχαία.
Του Μιχάλη Πετρόπουλου

Εξώφυλλο: Ο Φάρος, μνημειακό στοιχείο της Πάτρας, κατεδαφισμένο σήμερα, σε λήψη του 1930 του φωτορεπόρτερ Δημήτρη Γιάγγολου. (Συλλογή Ν.Ε. Τόλη).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η ταυτότητα της πόλης

Ιστορική διαδρομή και φυσιογνωμία της Πάτρας στους τελευταίους αιώνες

Η πλατεία Γεωργίου Α', Οθωνος αρχικά και Καλαμογδάρτη, σε φωτογραφία του περασμένου αιώνα. Η πλατεία Γεωργίου ήταν ο ομφαλός της αστικής κοινωνίας της παλιάς Πάτρας. «Επειτα εροβόλησα σιγά – σιγά προς την πλατεία Γεωργίου και ανέβηκα στη λέσχη, όπου εβυθίσθην εις την ατελείωτον ανάγνωσιν της “Ντεμπά” και της “Ρεβού” λίαν προσφιλών εντυρημάτων εις τους καλούς εμπόρους των Πατρών» γράφει ο Μιχαήλ Μητσάκης στον «Αυτόχειρα» το 1895, καθώς διηγείται τις εντυπώσεις του από επίσκεψη στην πόλη (φωτ.: αρχείο Ε.Λ.Α.).

Του Κώστα Ν. Τριανταφύλλου

Ιστορικού

Η ΠΑΤΡΑ είναι μια πόλη το περισσότερο πολύμορφη. Η γενική εντύπωση για την Πάτρα ανά το πανελλήνιο παραμένει πάντα η ίδια: είναι μια πολιτεία εμπορική, πόλη εμπόρων. Το έχει γράψει και μάλιστα για τα προ του 1821 χρόνια, ο Γάλλος ακαδημαϊκός Πουκεβίλ που έζησε αρκετά χρόνια στην Πάτρα ως γενικός πρόξενος της χώρας του: «να ζει κανείς ευγενικά, είναι στους Πατρινούς να ζει από το εμπόριο». Και πριν από λίγα χρόνια άκουγα το γενικό γραμματέα ενός από τους δύο αρχαίους εμπορικούς μας συλλόγους –ο ένας του εισαγωγικού εμπορίου, ο άλλος του εξαγωγικού– να διευκρινίζει πως η Πάτρα έχει τόσα εμπορικά καταστήματα όσα όλο το Βέλγιο, το είδε σε στατιστικές. Από την τάξη των εμπόρων βγαίνουν και οι βιομήχανοι. Το πρώτο εργοστάσιο στη χώρα μας λειτούργησε στην Πάτρα, τα πρώτα μετά την απελευθέρωση χρόνια. Όταν έγινε η Ένωση με την Επτάνησο και η Ελλάδα «εισήρχετο εις το στάδιον της εκβιομηχανοποίησης», κατά

την ωραία έκφραση –και σχετικό βιβλίο– του καλού μας δασκάλου Ξεν. Ζολώτα, τα εργοστάσια πλήθαιναν στη σειρά στη λεγόμενη ακτή Δημαίων (οδός προς Ηλεία) και τις δύο πεδιάδες Πατρών και μέσα στην Πάτρα. Σήμερα έχουμε ευρύτατη βιομηχανική ζώνη, νεοκτισμένη, που έχει καλυφθεί κατά πολύ μεγάλο μέρος.

Από το εμπόριο πάλι περνά η ναυτιλία και, ειδικότερα, η λιμενική κίνη-

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΛΙΟΝΤΗΣ

ση. Μπορεί η Πάτρα, όπως λέει ο Στράβων, να έχει «ύφορμον μέτριον», ωστόσο το λιμάνι της είναι η ζωή της. Ας θυμηθούμε τη μεγάλη μεταναστευτική κίνηση για την Αμερική, τη μεγάλη διακίνηση του σταφιδοκαρπού, την εξαγωγή κρασιών για το εξωτερικό, τα μεγάλα λιμενικά έργα που, ευτυχώς, διατηρούνται.

Ολ' αυτά ακι η γεωγραφική της θέση –μπροστά της η Στερεά και η Ηπειρος, κατά τη Δύση όλη η Επτάνησος, προς το εσωτερικό όλο το βορειοδυτικό τμήμα της Πελοποννή-

σου έως τη Γορτυνία και Αρκαδία, τα Καλάβρυτα, την Κόρινθο και όλη την Ηλεία– η Ηλεία και η Αχαΐα στα τελευταία χρόνια αποτελούν ένα όλο, μια οικονομική, πολιτιστική, λαογραφική ενότητα, ο νομός Αχαιοήλιδος καταργήθηκε μόλις το 1930 –έδωσαν από παλιά μια μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού. Πριν ελευθερωθεί η Μακεδονία, η Πάτρα ήταν η β' πόλη του βασιλείου, από τη λοιπή Ελλάδα έρχονταν και επένδυαν τα λεφτά τους σε ακίνητα και επιχειρήσεις εδώ στην Πάτρα. Ετσι για να φέρουμε ένα παράδειγμα, οι πρόγονοι του σημερινού μας πρωθυπουργού απέκτησαν εδώ στο κέντρο της κάτω πόλης ένα δίπατο μεγάλο ακίνητο που το διατηρεί ακόμα η οικογένειά τους ανακαινισμένο –συγκεντρωνόταν εδώ πολύ η οικονομία και ο πληθυσμός της χώρας. Σήμερα μιλάμε για ένα πληθυσμό που υπερβαίνει τις 150.000 κατοίκους.

Πανοπερμία

Κατ' αυτό τον τρόπο έχουμε ένα πληθυσμό στην Πάτρα που προέρχεται από όλα τα σημεία της Ελλάδας και τα πιο μακρινά. Το βλέπουμε εδώ

από την πληθύ των λεγομένων πατριωτικών σωματείων και είναι και αξιόλογα, το καθένα με τη στέγη του και τη συνεχιζόμενη επίδοσή του. Οι σύλλογοι Καλαβρυτινών και Κρητών είναι από το 1873 και 1880, των Επτανήσιων κάθε νησιού χωριστά: Ζακυνθίων, Κεφαλλήνων, Ιθακείων, Λευκαδίων, Κερκυραίων. Πανηπειρωτικός και σήμερα πολλοί από κάθε περιοχή της Αιτωλοακαρνανών, Ναυπακτιών, Δωριέων, Ηλείων, Τριφυλίων, Μεσσηνίων, Γορτυνίων, Αρκάδων, Φαραίων, Λαμπετιών, Τριταϊτών, Αιγιαλέων, Μακεδόνων, Θρακών, Δωδεκανησίων, Θεσσαλών, Μικρασιατών, Κυπρίων, όλοι οι σύλλογοι αυτοί είναι στην Πάτρα από πολλά χρόνια και διατηρούνται με πολλά μέλη.

Είναι και ξένοι συγκεντρωμένοι στην Πάτρα. Μέχρι το β' Παγκόσμιο Πόλεμο η αγγλική και η γερμανική παροικία ήταν ανθηρές, η πρώτη έκτισε και λειτουργούσε και ναό του δόγματός της που υπάρχει έως σήμερα, τον, του Αγίου Ανδρέα. Οι Γερμανοί είχαν μεγάλα εργοστάσια, οι Αγγλοι εργαζόντουσαν με τη σταφίδα και άλλα εμπόρια (ψυγεία κ.ά.). Είχαμε τους Ιταλούς που έφταναν τις 10.000 ψυχές, τώρα έχουν περιορισθεί κατά πολύ, διατηρούν όμως ναό και εφημέριο –πάλι του Αγίου Ανδρέα– προπολεμικά είχαν 3-4.

Αυτή είναι, σε γενικές γραμμές, η διαμόρφωση της εικόνας των Πατρών, του πληθυσμού της, της οικονομίας της που ενδιαφέρει; Μόνο –για να χρησιμοποιήσουμε μία έκφραση του παλιού καιρού– τον Κερδών Ερμή θεραπεύει, όχι και τον Λόγιον; Εδώ, σ' αυτό το χώρο, ακούγονται πολλά παράπονα, ιδίως κατά της Αθήνας και για εκείνους που δε μένουν εδώ. Θα απαντήσουμε μονολεκτικώς: Η Πάτρα έχει πολλά κεφάλαια, από εδώ βγήκαν καλοί και άξιοι διανοούμενοι, λογοτέχνες, καλλιτέχνες. Υπάρχουν σήμερα 5-6 μεγάλα βιβλιοπωλεία με λογοτεχνικά βιβλία π.χ. Προπολεμικά, δεν υπήρχε κανένα. Υπάρχουν αίθουσες διαλέξεων, η Διακίδειος Σχολή Λαού είναι 120 ετών και διαθέτει ευπρεπή ιδιόκτητη αίθουσα. Δεν μπορούμε να είμαστε τελείως απογοητευμένοι από την πνευματική μας ζωή.

Και αγώνες

Άλλο είναι το παράπονό μας και μάλιστα από τους ξένους, όταν στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην Πάτρα του εμπορίου. Η Πάτρα έχει και μεγάλη εκκλησιαστική ιστορία, εθνική ιστορία, εθνικό πλούτο. Μιλάμε πάντα για τους νεότερους αιώνες. Και μένουμε με την εντύπωση πως και η Πάτρα είναι συνδεδεμένη με τον Αγώνα του 1821 αυτό το συζητούμε ανά το Πανελλήνιο γι' αυτή, αλλά δεν το προσέχουμε πως όλη η ιστορία και η ζωή των Πατρών προχωρεί κοντά στην εκκλησία μας, τον εθνικό μας αγώνα για αιώνες.

Η Πάτρα δεν επαναστάτησε κατά των Τούρκων κατακτητών μόλις τα τελευταία χρόνια. Το 1821 απέκτησε την ελευθερία της, αλλά δέστε πόσες επαναστάσεις έκαναν οι Πατρινοί αρχίζοντας έξι μόλις χρόνια μετά την τουρκική δουλεία. Το 1466 επα-

Δυο όψεις κεντρικών δρόμων της Πάτρας στις αρχές του αιώνα. Πάνω, με ατμόσφαιρα ευρωπαϊκής περισσότερο πόλης η οδός Μαιζώνος στη γωνία της με τη Γεροκωστοπούλου (φωτ.: αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.). Κάτω, πιο πολύμορφη σώζει κάτι απ' το ιθαγενές η οδός Κορίνθου. Ο φουστανελλάς ποζάρει μόνος, ανάμεσα σε φραγκοφορεμένους διαβάτες, χεϊράμαξες, κάρα και καφενεϊά (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή, Πάτρα, 1978).

ναστατούν στην Πάτρα «Ρωμαίοι άρχοντες και πας ο δήμος». Οι Τούρκοι καταπνίγουν την εξέγερση. 10.000 Πατρινοί τα θύματα, ο εθνεγέρτης μητροπολίτης της Νεόφυτος, ο Μιχαήλ Ράλλης, ο Επιφάνιος Κλαδής.

Το 1521 με τους Ισπανούς του Ανδρέα Δόρια. Οι Τούρκοι εκδιώκουν τους Ισπανούς, επιτίθενται κατά του πληθυσμού, κατασφάζουν και ερημώνουν την πόλη. Τον Οκτώβριο του 1571, μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, επαναστατούν και πάλι οι Έλληνες, μάχη κοντά στο ναό του Αγίου Ανδρέα. Μετά ένα χρόνο έρχονται ισχυρές τουρκικές δυνάμεις. Σφάζουν και κίαιουν τον επικεφαλής των Ελλήνων μητροπολίτην Γερμανόν Α', τον ανιψιό του και τον προύχοντα Σοφιανό. Το

1575 εκτελούν τους Πατρινοί αδελφούς Χαρμάτους, Βασ. Καντιώτη, τον Μαρμαρά, όλους όσοι διακρίθηκαν στην προσωρινή απελευθέρωση των Πατρών.

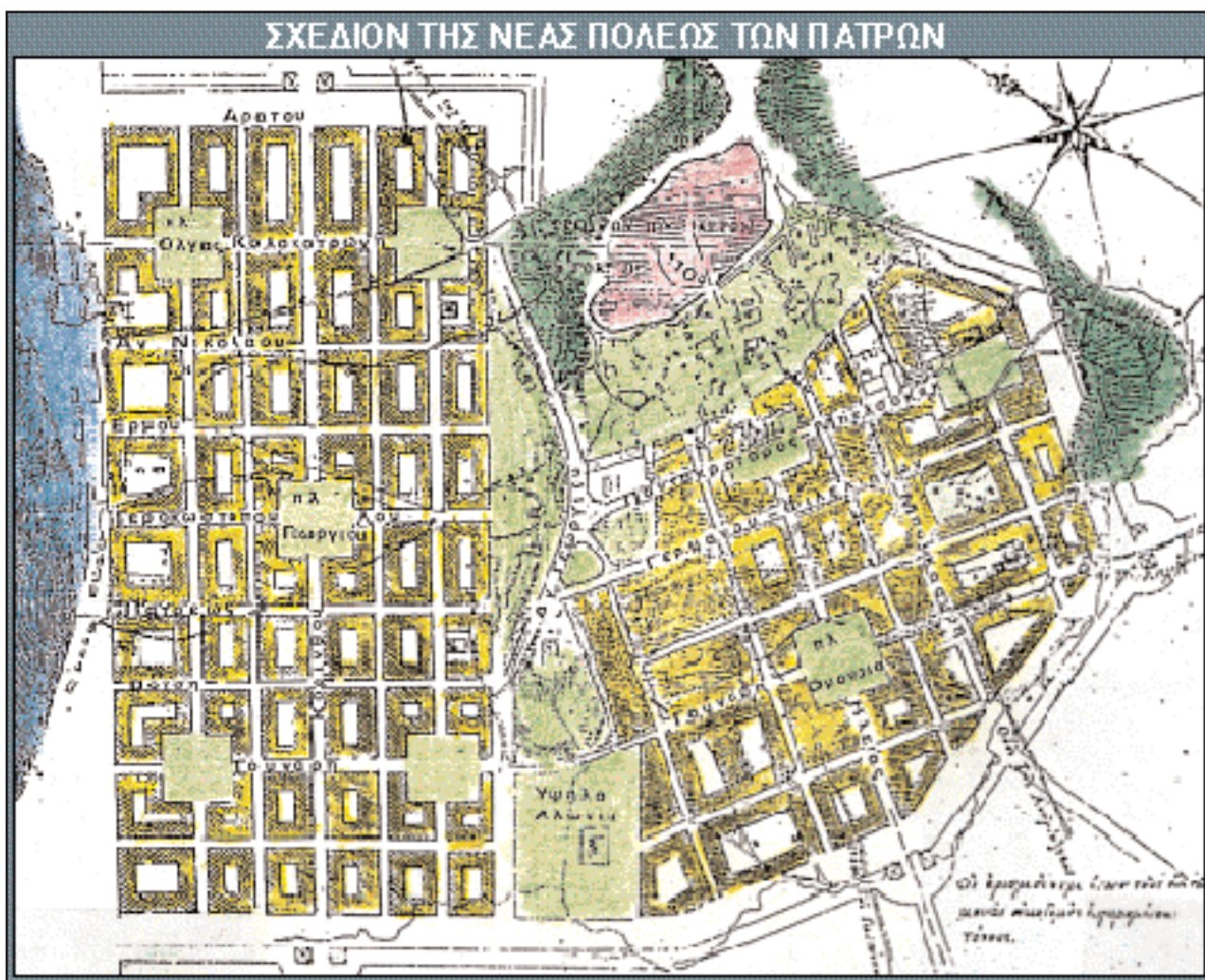
Το 1769 ο μητροπολίτης Πατρών Παρθένιος κηρύσσει την Επανάσταση με τελετή στο Αίγιο. Είναι τα περίφημα Ορλωφικά. Στην Πάτρα, κατά μαρτυρίαν αυτόπτη «και δη συναχθέντος οι Π. Πατρών έμποροι και εκ των περιχώρων γεωργοί και ποιμένες και τινες Ζακύνθιοι και Κεφαλληνίοι, ορμήσαντες κατά των εν Πάτραις φρουρίων...». Τελικώς επακολούθησε γενική καταστροφή Πατρών και Χαλανδρίτσας, κατά πολύ ανώτερή της του 1821, εξορία και θάνατος του εθνεγέρτη μητροπολίτη, θυσίες ατελείωτες.

Τελειώνουμε αυτή την εισαγωγή μας για την Πάτρα των νεότερων χρόνων με ένα συμπέρασμα: Η Πάτρα ανήκει στο έθνος. Δεν έχει καμιά μονομέρεια, κανένα ιδιωτισμό. Γι' αυτό, όπως τονίζουν οι γλωσσολόγοι, ακόμη και η δημοτική γλώσσα των Πατρών και γενικώς των νοτιοδυτικών παραλίων της Πελοποννήσου έγινε η κοινή δημοτική μας, μιλάμε όλοι όπως οι Πατρινοί. Και ένα ακόμη: Οι Έλληνες σκεπτόμαστε και πράττουμε όπως οι Πατρινοί. Πολλά και διάφορα επιτηδεύομαστε και ποικιλοδρομούμε, αλλά είμαστε στο σύλλογο Έλληνες που ανήκουμε στο σύνολο, οι Πατρινοί είναι πάντα κοντά μας. Να πω το μεγάλο λόγο: Είμαστε οι Πατρινοί Ελληνική Ανατολή και Ελληνική Δύση.

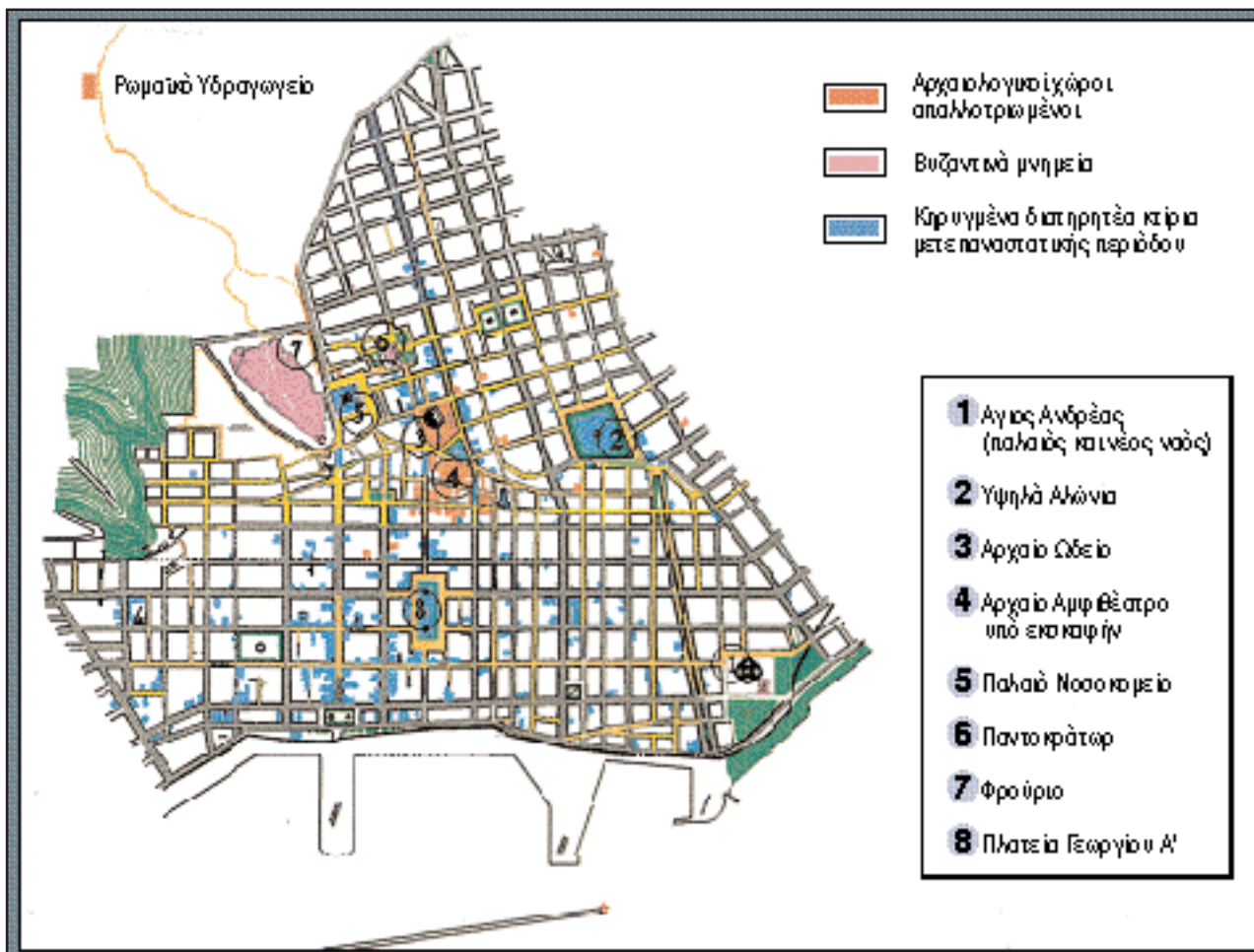

Μια πολεοδομική περιπέτεια

Από το φιλόδοξο σχέδιο του Σταμάτη Βούλγαρη, το 1830, μέχρι τις πρώτες πολυκατοικίες

Σχέδιο Σταμάτη Βούλγαρη.

Ιστορικό Κέντρο Πατρών.

Της **Χαράς Παπαδάτου-Γιαννοπούλου**

Αρχιτέκτονας

ΤΑ πρώτα βήματα της αναγεννημένης Ελλάδας σφραγίζονται από ένα πρωτοποριακό και εκταταμένο για την εποχή του, πολεοδομικό πρόγραμμα, ύστερα από εντολή του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδος, Ιωάννου Καποδίστρια.

Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού καταρτίστηκε και το πολεοδομικό σχέδιο των Πατρών από έναν ένθερμο εραστή του ελληνικού ιδεώδους, τον νεαρό Κερκυραίο μηχανικό Σταμάτη Βούλγαρη.

Η Πάτρα οφείλει την ακμή της νεώτερης ιστορίας της στους δύο αυτούς ανθρώπους, στον ιδιοφυή κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και στον αγνό ιδεαλιστή και άξιο τεχνικό Σταμάτη Βούλγαρη.

Η εντολή για το σχέδιο δόθηκε με την παρακάτω επιστολή:

«Τω λοχαγώ κ. Στ. Βούλγαρει!

Πόρω 29 Οκτωβρίου 1928

Ιδόντες Κύριε, την επιτυχίαν υμών τε και του λοχαγού κυρίου Γαρνότου περί το έργον ο αμφοτέροι ανελάβετε, την καταρχήν δηλαδή της κανονικής ανιδρύσεως της Τριπολιτσάς, ερχόμεθα να σας παρακαλέσωμεν εις την αυτήν αντίληψιν υπέρ της των Πατρών πόλεως.

Οι μιν Τούρκοι και Αραβες ήδη εκείθεν εξέλιπον, ερείπια επί ερείπιοις αφήσαντες· οι δε πολίται αυτής, της άλλοτε ολβίας και ακμαζούσης, συντρέχοντες, και τας ιδίας εστίας αναζητούντες, λιπαρώς εξαιτούνται παρά της κυβερνήσεως μηχανικούς άνδρας χαράζοντας τας γραμμάς καθ' ας οι πολίται σήμερον μεν καλύβας πηξουσιν, εισαυθίς δε Θεού ευδοκούντος οικίας, και πλατείας και πόλιν οικοδομήσουσι. Διό σας παρακαλούμεν να μεταβήτε εις Πάτρας, προβάλλοντες και εις τον κ. Γαρνότον να συγκοινωνήση και τούτου του έργου. Πορευόμενοι δε διά Ναυπλίου τε και Κορίνθου, ωφελιμωτέραν καταστήσετε την πορείαν διασκοπύντες και την φέρουσαν από των μύλων Ναυπλίου εις την Τριπολιτσάν.

Εάν όμως ο κ. Γαρνότος θέλη να μείνη εις Ναύπλιον απεκδεχόμενος άλλην τινά παραγγελίαν, τότε και μόνος υμείς πορεύθητε εις Πάτρας όσον ένεστι τάχιον.

Καποδίστριας».

Τρεις μήνες αργότερα, στις 29 Ιανουαρίου 1829, ο Βούλγαρης υπέβαλε το πόνημά του στον κυβερνήτη².

Το σχέδιο Βούλγαρη είναι σημαντικό διότι συνιστά το πρώτο ολοκληρωμένο παράδειγμα πολεοδομικού σχεδιασμού στη νεώτερη Ελλάδα. Αναγνωρίζοντας και αναδεικνύοντας τις βάσεις για μια δυναμική ανάπτυξη της πόλεως. Πράγμα που επιτυγχάνει απολύτως.

Η παραλιακή ζώνη της Πάτρας σε φωτογραφία μεταξύ 1865-1870. Στο οικιστικό μέτωπο της παραλίας κυριαρχεί ο κλασικισμός. Η οικιστική ανάπτυξη καθώς και η εξέλιξη της πόλης είναι εμφανείς αν σκεφτούμε ότι πριν από 30-40 χρόνια βασίλευε ερήμωση (φωτ.: συλλογή Ν.Ε. Τόλη).

Ενδεικτικά, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το 1858 η έκταση του σχεδίου που εγκρίθηκε ήταν 644 στρέμματα. Το 1929, οπότε και κλείνει ο πρώτος κύκλος των επεκτάσεων, έφθασε τα 4.000 στρέμματα. Είναι το λεγόμενο σήμερα Ιστορικό Κέντρο. Σήμερα, η έκταση του σχεδίου φθάνει τα 23.000 στρέμματα. Η εκτίναξη των ορίων της πόλεως είναι γεγονός.

Σύνθεση ευρηματική

Το πολεοδομικό πρότυπο του σχεδίου Βούλγαρη πρέπει να αναζητηθεί στην αναγεννησιακή συγκρότηση των πόλεων, με την οποία υπάρχει πλήρης ταύτιση σε όλα τα επί μέρους επίπεδα του σχεδιασμού³.

Ανω και Κάτω πόλη, παρουσιάζουν την ίδια πολεοδομική λύση: ορθογώνια τεμνόμενοι δρόμοι, συμμετρικά τοποθετημένες πλατείες. Μια σύνθεση καθαρά γεωμετρική, η οποία όμως δεν αφήνει τελικά την εντύπωση της αυστηρής και ανελαστικής γεωμετρικής μονοτονίας, από το γεγονός ότι αυτά τα δύο υπό γωνίαν σκέλη του σχεδίου, που αγκαλιάζουν το Φρούριο, το οποίο αναδεικνύεται έτσι ως ένα σημαντικό πολεοδομικό στοιχείο, μετατρέπουν την ανελαστική αναγεννησιακή πολεοδομική ρυθμολογία σε μια ευάρεστη και ευρηματική πολεοδομική σύνθεση.

Κατά μήκος της παραλιακής ζώνης ο Βούλγαρης προτείνει μια δενδροστοιχία περιπάτου, για τη δημιουργία της οποίας προσφέρει την αμοιβή του. Μια παραλληλία με την αρχαία Πάτρα.

Στο σχέδιο έχουν ληφθεί υπ' όψιν όλοι οι παράγοντες που διέπουν μια τέτοια εργασία, όπως σήμερα την

προσδιορίζουμε: η μορφή του εδάφους, οι βασικές κυκλοφοριακές συνδέσεις με την ευρύτερη περιοχή, η διαφαινόμενη εξέλιξη της πόλεως, η διαφύλαξη της αρχαιολογικής της υποστάσεως⁴ (Φρούριο, Ωδείο, Αμφιθέατρο, Υψηλά Αλώνια, Λιμάνι), τέλος, οι αισθητικές φυγές του τοπίου.

Αλλοίωση

Το σχέδιο Βούλγαρη κατά την εφαρμογή του αλλοιώθηκε. Η βασική όμως αλλοίωση, η εγκληματική ήταν η οικοπεδοποίηση αρχαιολογικών χώρων με εμφανή αρχαιολογικά κατάλοιπα. Όπως το αρχαίο Αμφιθέατρο⁵ (έναντι του Ωδείου), ο χώρος γύρω από το Φρούριο, η περιοχή Τσιβδί όπου το αρχαίο λιμάνι κ.λπ.)⁶.

Η Πάτρα του 19ου αιώνα είναι μια πολυεθνική πόλη, όπως ακριβώς και η ελληνιστική Πάτρα. Μια δυναμική εμπορική παρουσία, ένα διεθνές λιμάνι. Γίνεται όπως και τότε, ο σταυροδρόμι ανθρώπων διαφόρων εθνικοτήτων και ως εκ τούτου σταυροδρόμι τάσεων πολιτιστικών του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου.

Ο πολεοδομικός χαρακτήρας της πόλεως σφραγίζεται από αυτή την πολυμορφία τόσο πολεοδομικά όσο και αρχιτεκτονικά.

Η Κάτω πόλη διατηρεί κατά μεγάλο μέρος τον αρχικό της αναγεννησιακό χαρακτήρα.

Αρχιτεκτονικά χαρακτηρίστηκε νεοκλασική, χαρακτηρισμός όμως ελλιπής, διότι στο χώρο της Κάτω πόλης εξελίσσεται από τον 19ο αιώνα μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μια πραγματική αρχιτεκτονική περιπέτεια.

Κτίρια παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, νεοκλασικά, νεοκλασικίζοντα,

κτίρια μπαρόκ, κτίρια του εκλεκτικισμού, κτίρια της Art Nouveau, της Art Deco, κτίρια της νέας αρχιτεκτονικής (σχολή Le Corbusier), κτίρια πολυκατοικιών μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τέλος κτίρια που αντανάκλουν την κυρίαρχη ιδεολογία των δικτατοριών του μεσοπολέμου.

Και όλα αυτά αρμονικά δεμένα με τον πολεοδομικό ιστό που μέχρι τότε δεν είχε χάσει την κλίμακά του.

Διαφορετική εικόνα

Η Ανω πόλη με τη μη εφαρμογή μέχρι σήμερα τμήματος του σχεδίου δημιουργεί μια άλλη πολεοδομική εικόνα, αυτή της ακανόνιστης διατάξεως του πολεοδομικού ιστού. Παρά δε την ύπαρξη πολλών νεοκλασικών κτιρίων σφραγίζεται από τη μορφολογία παραδοσιακότερων ελληνικών συνόλων.

Πέραν αυτών έχουμε την περιοχή Τσιβδί στην παραλιακή περιοχή όπου και το αρχαίο λιμάνι των Πατρών. Ο ιστός και τα κτίρια παραπέμπουν στους τυπικούς παραθαλάσσιους οικισμούς της Ελλάδας.

Μια άλλη ενότητα είναι η περιοχή που αναπτύχθηκε στις υπώρειες του εσχατοβουνίου ανατολικά και νότια από αυτό, καθώς επίσης και η περιοχή Τριτάκη που βρίσκεται στην πιο όμορφη πανοραμική θέση του όλου συγκροτήματος των Πατρών, στο βόρειο πρηνές του Φρουρίου.

Και στις δύο αυτές περιοχές ο πολεοδομικός ιστός, η μεγάλη κατάτμηση, οι μεγάλες κλίσεις επηρεάζουν και τις αρχιτεκτονικές μορφές, οι οποίες είναι ανάλογες με αυτές των νησιωτικών συνόλων.

Η σαρωτική έφοδος της εποχής των πολυκατοικιών δεν κατάφερε ωστόσο να εξαφανίσει τα αρχικά χα-

ρακτηριστικά του παλαιού σχεδίου.

Ο μεγάλος αριθμός αναπαλαιώσεων που έγιναν τα τελευταία χρόνια ξαναζωντανεύει και φέρνει στο προσκήνιο μια άλλη Πάτρα, χτισμένη σε άλλη πολεοδομική κλίμακα με άλλα υλικά και άλλους αισθητικούς κανόνες.

Το τέλος, όμως, του Ιστορικού Κέντρου δεν προήλθε από τις πολυκατοικίες, οι οποίες σηματοδότησαν την εποχή τους καλή ή κακή. Θα προέλθει από το ήδη εφαρμοζόμενο Διάταγμα για τη δήθεν διάσωση του και από την πλαστή περί αρχιτεκτονικής αντίληψη που επικρατεί σε μια έτσι κι αλλιώς πλήρους συγχύσεως και ξεπεσμού σύγχρονη εποχή.

Σημειώσεις: 1) *Επιστολαί Ι. Καποδίστρια (εκδοθείσα παρά Ε.Α. Βαταν.). Ελληνιστί εκδίδονται δαπάναις Π.Δ. Στεφανίση, Λευκαδίου ιατρού. Μεταφρασθείσαι εκ του Γαλλικού παρά Μιχαήλ Σχινά. ΑΘΗΝΗΣ 1841, σ. 294, τ.Α'.*

2) *Το σχέδιο δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του Στ. Βούλγαρη: «SOUVENIRS», Παρίσι 1835.*

3) *Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου: ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΟΛΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ (1829-1989, ΑΧΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΠΑΤΡΑ 1991.*

4) *Η ιδιαίτερη ευαισθησία του Βούλγαρη για τις αρχαιότητες φαίνεται από το γράμμα του προς τη Δημογεροντία Πατρών (22.2.1829), με το οποίο ζητεί να μην καταστρέφονται οι αρχαιότητες κατά τη θεμελίωση νέων οικοδομών. (Κ. Τριανταφύλλου: «Ιστορικών Λεξικών των Πατρών», σ. 76).*

5) *Ο Rouqueville (1816) αναφέρει ότι ήτο θεατόν εις τόπον κούλον και ημιπεριφερεϊακόν. Κ. Τριανταφύλλου: «Ιστορικό Λεξικό των Πατρών», σ. 156, Πάτρα 1980.*

6) *«Προς το μέρος τούτο καθωρόντο (περί το 1890) ίσα με την επιφάνεια της θαλάσσης πολλά στήλαι, ανλακωταί, εκ λανκοτάτων μαμάρον και ογκόλιθοι». Σ. Θωμόπουλος «Ιστορία Πατρών», σ. 206.*

Αρχιτεκτονική της Πάτρας

Αρχιτεκτονικές τάσεις που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της πόλης μέχρι τον Πόλεμο

Της **Ευγενίας Γατοπούλου**

Αρχ/νος-Μη/κού, Προϊσταμένης
της 2ης Ε.Ν.Μ. του ΥΠΠΟ

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ το 1828, βρίσκει την Πάτρα, όπως μαρτυρούν οι περιηγητές της εποχής, σε κατάσταση ερήμωσης, από πλευράς τόσο οικιστικής όσο και κοινωνικής, αφού οι τουρκικές οικογένειες εγκαταλείπουν την πόλη, ενώ οι Πατρινοί που είχαν βρει καταφύγιο σε γύρω περιοχές επιστρέφουν και προσπαθούν να ανασυγκροτηθούν, πολεμώντας ενάντια στη φτώχεια, την πείνα και την ελονοσία που μαστίζουν τον τόπο. Η πόλις, τότε, αριθμεί περί τους 4.000 κατοίκους. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, προβλέποντας πολύ σωστά το ρόλο που θα έπαιζε η πόλη, μελλοντικά, στην οικονομική εξέλιξη του νεοσύστατου κράτους, κυρίως λόγω της γεωγραφικής της θέσης, αλλά και του ανήσυχου πνεύματος των Πατριτών, της καλλιέργειάς τους, της επαφής τους με τα Επτάνησα και την Ευρώπη, που τους έχει στρέψει τα βλέμματα και το ενδιαφέρον προς το δυτικό πολιτισμό, αναθέτει στον μηχανικό Σταμάτη Βούλγαρη, το 1829, την εκπόνηση του πολεοδομικού σχεδίου της. Έτσι, από το 1834 και μετά, αρχίζει μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα, διανοίγονται και διαστρώνονται οι δρόμοι και διαμορφώνονται οι πλατείες.

Οροι οικονομικοί

Κάθε «νοικοκύρης» χτίζει –ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες αλλά με το ίδιο πάντα μεράκι– ένα ισόγειο ή διώροφο σπίτι, που θα στεγάσει τον ίδιο και την οικογένειά του. Όσο πιο ανθηρά ήταν τα οικονομικά του ιδιοκτήτη, τόσο πιο μεγαλόπρεπο γίνονταν το σπίτι. Έτσι, για τα πιο πλούσια αρχοντικά έχουν δουλέψει ξένοι τεχνίτες, κοσμοπολίτες αρχιτέκτονες και, πολλές φορές, πολλά υλικά έχουν έλθει από το εξωτερικό. Δεν έλειψαν, όμως, και τα ντόπια σινάφια, καθώς και από περιοχές της Ελλάδας με παράδοση στο σμίλημα της πέτρας, όπως οι τεχνίτες της Τήνου. Με πρότυπο πάντα την πρωτεύουσα, την Αθήνα, αναπτύσσεται η Πάτρα στη δική της κλίμακα, και δεν είναι λίγοι οι επώνυμοι αρχιτέκτονες Έλληνες και ξένοι που καλούνται να δουλέψουν εδώ, όπως ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ο Ziller, ο Hansen, κ.ά., και μάλιστα όχι μόνον για την ανέγερση των δημοσίων κτιρίων, αλλά και των ιδιωτικών, των πλουσίων βέβαια αρχοντικών.

Νεοκλασικισμός

Τα περισσότερα κτίρια που κτίζονται μετά το 1834, έως τις αρχές του αιώνα μας, ακολουθούν το ρυθμό του νεοκλασικισμού, χωρίς βέ-

Το Δημοτικό Θέατρο σήμερα. Έργο του Βαυαρού αρχιτέκτονα Ερνέστου Τσίλερ, που χτίστηκε το 1872, σε νεοκλασικό ρυθμό. Είναι το παλαιότερο σωζόμενο κλειστό θέατρο στην Ελλάδα και χτίστηκε στη θέση που προέβλεπε το πολεοδομικό σχέδιο του Σταμάτη Βούλγαρη.

βαια αυτό να σημαίνει ότι οι Πατρινοί αγνόησαν τις τοπικές παραδόσεις και έμειναν αδιάφοροι και σε άλλες αρχιτεκτονικές μορφολογίες που αναβίωσαν ή ξεκίνησαν από τη Δυτ. Ευρώπη, υπαγορευμένοι από το ρομαντικό πνεύμα της εποχής.

Με καθυστέρηση τουλάχιστον 40 χρόνων από την εμφάνιση του νεοκλασικισμού στην Ευρώπη, ανθίζει αυτό το ρεύμα κι εδώ και επηρεάζει την αρχιτεκτονική, όσο και τις άλλες τέχνες, όπως γλυπτική και ζωγραφική, και ο λόγος είναι ότι αφ' ενός μεν η άμεση και συχνή επαφή της πόλης με τη Δυτ. Ευρώπη, χάρις στο λιμάνι της, αλλά και η ύπαρξη παροικίας ξένων μειονοτήτων την κάνουν επιδεκτική στα ρεύματα που κυριαρχούν στη Δυτ. Ευρώπη. Αφ' ετέρου, το γεγονός ότι μετά την απελευθέρωση το νεοσυσταθέν κράτος προσπαθεί μ' όλες τις δυνάμεις του να αναζητήσει και να προβάλει την ταυτότητά του, οπότε ο ρομαντικός κλασικισμός, που φαντάζει σαν την αναβίωση του κλασικισμού της αρχαίας Ελλάδας, βρήκε πρόσφορο έδαφος.

Προσαρμογή

Τα κτίρια, όμως, που χτίζονται, δεν είναι απομιμήσεις των αντίστοιχων ευρωπαϊκών νεοκλασικών, αφού έπρεπε να προσαρμοστούν στα ελληνικά δεδομένα, καθώς τα ισχνά οικονομικά του νεαρού κράτους επιβάλλουν κατασκευές όχι ιδιαίτερα

μνημειακές, αλλά μικρής κλίμακας, με χαμηλό προϋπολογισμό και πιο λιτές μορφές στις όψεις, οπότε το αποτέλεσμα είναι πιο ανάλαφρο και τελικά πιο προσαρμοσμένο στο ήρεμο ελληνικό τοπίο και τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες. Επιπλέον, οι αρχιτέκτονες μπορούν να μελετήσουν από κοντά τα αρχαία μνημεία, οπότε η απόδοση της κλασικής τεχνοτροπίας είναι πιο πιστή και η αρχιτεκτονική λεπτομέρεια τελειότερη.

Χαρακτηριστικά του νεοκλασικισμού

Τα βασικά χαρακτηριστικά των νεοκλασικών κτιρίων είναι: η πέτρινη ή μαρμαρίνη βάση του κτιρίου, τα ολόσωμα μαρμάρινα σκαλοπάτια και οι πορτοσιές, η απόλυτη συμμετρία των όψεων, τα μαρμάρινα μπαλκόνια με τα διακοσμημένα μαρμάρινα φουρούσια και τέλος η πλούσια κορνίζα του κτιρίου που στέφεται από ανθεμωτά πήλινα ακροκέραμα.

Στα πιο πλούσια κτίσματα υπάρχουν και πήλινα αγάλματα, αντίγραφα αρχαίων έργων.

Σε πολλά σπίτια διακρίνεται πλουσιότερος αρχιτεκτονικός διάκοσμος, όπως μαρμάρινες παραστάδες, κιονόκρανα και επίκρανα, επιστύλια, γείσα, καλοδουλεμένα πλαίσια στις πόρτες και τα παράθυρα και μπαλκόνια με πλούσια διακόσμηση. Τα κτίρια είναι συνήθως λι-

θόκτιστα, με μικτή τοιχοποιία (πέτρα, τούβλο) καλυμμένο με επιμελημένο σοβά. Στην εξάπλωση των νεοκλασικών μορφών συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό τα τυποποιημένα κεραμοπλαστικά στοιχεία που σχεδίασε ο Ε. Τσίλερ: ακροκέραμα, επίκρανα, κολωνάκια (μπαλούστρα), γεισιπόδες, ανθοδόχες, κ.ά.

Όσο κατεβαίνει όμως κανείς την κλίμακα, από τα δημόσια μνημεία προς τα μεσαίου ή μικρού μεγέθους κτίσματα, τόσο αδυνατίζει η κλασικιστική επίδραση προς όφελος των παραδοσιακών στοιχείων. Επιπλέον, τα πολυτελή κατασκευαστικά στοιχεία (μάρμαρα, εμφανείς λιθοδομές, κ.λπ.) αντικαθίστανται από ευτελέστερα υλικά, όπως τσατμάδες, επιχρίσματα, πήλινα διακοσμητικά, κ.ά.

Στοιές

Το στοιχείο, όμως, που κυριολεκτικά χαρακτηρίζει την πόλη είναι η δημιουργία της στοάς, στοιχείο που προβλεπόταν και στο σχέδιο του Βούλγαρη. Η στοά υπαγορεύεται κατά μεγάλο μέρος από τις κλιματολογικές συνθήκες του τόπου, γιατί προσφέρει σκιά το καλοκαίρι και προφυλάσσει από τη βροχή το χειμώνα. Αλλά, αποτελεί και ένα στοιχείο «δανεισμένο» από τη γειτονική Ιταλία, γεγονός που μαρτυρά την ιταλική επίδραση στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής έκφρασης στην Πάτρα, την ταύτιση της ιταλικής α-

ναγέννησης με τον νεοκλασικισμό και τον ρομαντισμό, την έκφραση της νοσταλγίας για ένα παρελθόν μακρινό, γεμάτο όμως ομορφιά και δόξα. Ως συμπλήρωμα της αρχιτεκτονικής αλλά και ως αυτοτελείς τέχνες, γνωρίζουν επίσης μεγάλη άνθηση η ζωγραφική και η γλυπτική. Απαραίτητο στοιχείο για την εσωτερική διακόσμηση των δημόσιων αλλά και των ιδιωτικών κτιρίων είναι η τοιχογραφία, στην άνθηση της οποίας συνέβαλαν πολύ και οι ανασκαφές της Πομπηίας και του Herculaneum, όπου ήρθαν στο φως μοναδικά δείγματα τοιχογραφιών.

Τοιχογραφίες

Η τοιχογραφία, στη νεοκλασική αρχιτεκτονική, εμφανίζεται βεβαίως πιο μνημειακή στα δημόσια κτίρια, πλούσια και καλοδουλεμένη στα μεγάλα αρχοντικά, αλλά δεν λείπει και από τα πιο φτωχικά σπίτια.

Εικόνες από το φυτικό και ζωικό βασίλειο και διακοσμητικά σχέδια, όπως ανθέμια και ρόδακες, στολίζουν συνήθως τις φατνωματικές οροφές στα δωμάτια, τους διαδρόμους και τους άλλους βοηθητικούς χώρους. Τα πιο προσφιλή θέματα είναι οι θεοί του Ολύμπου, οι 9 μούσες, οι τέσσερις εποχές, αγγελάκια και ερωτιδείς, μυθολογικές παραστάσεις, μυθικά όντα και γύπες, καθώς και απεικονίσεις αρχαίων μνημείων ή θέματα από τον αγώνα της απελευθέρωσης του 1821.

Εκλεκτικισμός

Μετά το 1880, που αποτελεί το ζενίθ του νεοκλασικισμού, ενώ συνεχίζονται να κτίζονται σπίτια σ' αυτό το ρυθμό μέχρι και το 1914, εμφανίζονται σιγά-σιγά και τα νέα ρεύματα, που πνέουν ήδη στην υπόλοιπη Ευρώπη, με έντονα μορφολογικά στοιχεία, όπως ο εκλεκτικισμός, η Art Nouveau, η Art Deco, κ.ά., προσαρμοσμένα πάντα στην ελληνική και μάλιστα επαρχιώτικη μικροκλίμακα. Θα μπορούσε μάλιστα να πει κανείς ότι ο ελληνικός κλασικισμός δέχεται πιέσεις αντικλασικιστικές, προερχόμενες από τον ευρωπαϊκό εκλεκτικισμό, που ανθεί ήδη στη Δ. Ευρώπη.

Οι εκλεκτικοί αρχιτέκτονες σχεδιάζουν για μια πελατεία πλουσίων, μεγαλεμπόρων ή βιομηχάνων, αφού η επιτηδευμένη διακόσμηση και αναγλυφοποίηση των όψεων με αναπαραγωγή των μορφολογικών ιδιωμάτων του παρελθόντος απαιτούσε καλή γνώση των τελευταίων ώστε η επιλογή να είναι επιτυχημένη (εκλεκτικός=από το εκλέγω, διαλέγω), αλλά είχε και αυξημένες τεχνικές απαιτήσεις.

Συνεπώς κάθε έργο ήταν μοναδικό και αφού η αναπαραγωγή του δεν μπορούσε να γίνει μαζικά, όπως είχε συμβεί με τα άλλα τυποποιημένα στοιχεία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής (φουρούσια, επίκρανα, μπαλούστρα κ.λπ.), δεν ήταν δυνατόν να διαδοθεί πλατιά. Η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε σε κέντρο του ελληνικού εκλεκτικισμού λόγω της οικονομικής της ανάπτυξης την εποχή αυτή (1880-1922) αλλά και της εθνικής και θρησκευτικής της ποικι-

Κτίριο Εξαγωγικού Εμπορίου «Ερμής». Οικία του μεγαλεμπόρου και εφοπλιστού Παπαγιάννη, επί της πλατείας Γεωργίου της δεκαετίας 1870-80, αξιολογότερο νεοκλασικό με θαυμάσιες οροφωγραφίες.

Οικία Περιβολαρόπουλου. Χτίστηκε περί το 1900, μάλλον σε σχέδια του Τσίλερ. Είναι από τα ωραιότερα και επιβλητικότερα νεοκλασικά κτίρια της πόλης, με καλοδουλεμένα μαρμάρινα γλυπτά στοιχεία και θαυμάσιες οροφωγραφίες. Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο ορόφος του φέρεται επάνω σε κάναβο από 22 μαρμάρινους ιωνικούς κίονες.

λομορφίας, που την έκανε φιλόξενη σε κάθε ιδέα και νέο ρεύμα.

Και στην Πάτρα, όμως, πόλη εξίσου δεκτική σε νέες ιδέες, με ευρωπαϊκή παροικία στους κόλπους της, και πλούτο, βρήκαν έδαφος οι νέες αρχιτεκτονικές εκφράσεις όπως διαμορφώθηκαν στα τέλη του 19ου αι. στην Ευρώπη. Εξάλλου, ο Πατρινός νιώθει κοσμοπολίτης, έτοιμος να δεχθεί και να ακολουθήσει τη δυτική μόδα.

Οι ραγδαίες όμως κοινωνικές αλλαγές του 1922, με τη Μικρασιατι-

κή Καταστροφή, επηρεάζουν άμεσα και την αρχιτεκτονική. Τα φορμαλιστικά αρχιτεκτονικά ρεύματα που έπνευσαν στην Ελλάδα από το 1880 δίνουν τη θέση τους σε μια νέα θεώρηση των πραγμάτων από κοινωνική σκοπιά. Η ανάγκη άμεσης στέγασης των προσφύγων και της ανέγερσης περισσότερων κοινωνικών κτιρίων οδηγεί σε μια νέα αρχιτεκτονική, που έχει μέλημα το χαμηλό κόστος, την ταχύτητα κατασκευής και την υγιεινή. Παράλληλα, η νέα τεχνολογία που προ-

σφέρεται, το μπετόν, το σίδηρο, το γυαλί, η μηχανή που αντικαθιστά τον χειροτεχνίτη, η οποία βέβαια εν μέρει ήταν γνωστή από τον 19ο αι. αλλά κρυβόταν κάτω από μορφολογική επένδυση, οδηγεί στη συνθετική απλότητα, την καθαρότητα των όγκων, την καθαρότητα των όψεων, τα μεγάλα ανοίγματα και λιτότητα στην εκλογή και έκφραση των υλικών.

Οι αρχές αυτές εξέφραζαν μια ελληνικότητα, πολύ απαραίτητη

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Συνέχεια από την 7η σελίδα

στους Έλληνες του μεσοπολέμου, οι οποίοι μετά τη μικρασιατική καταστροφή πραγματοποιούν μια στροφή προς τις ρίζες, αποκόπτονται από την ανατολή και απαρνούνται τη δυτική εξάρτηση.

Η πρόθεση των αρχιτεκτόνων της εποχής είναι να συνδυάσουν τις γνώριμες αρχιτεκτονικές φόρμες με στοιχεία δανεισμένα από οποιαδήποτε περίοδο της ελληνικής ιστορίας.

Όσο με το κλίμα του εθνικισμού που αναπτύσσεται κάτω από τα απολυταρχικά καθεστώτα της εποχής, τόσο στην Ευρώπη (φασισμός, ναζισμός) όσο και στην Ελλάδα (δικτατορία Μεταξά), παρατηρείται μια επιστροφή στο ένδοξο παρελθόν της φυλής και κατά συνέπεια στον νεοκλασικισμό, με έμφαση στη μνημειακότητα των έργων και με στοιχεία μορφολογικά, όπως δωρικούς κίονες και αετώματα, συμμετρία στις όψεις. Παράδειγμα το δικαστικό Μέγαρο (1926) έργο του Καραθανασόπουλου, ύστερα από αρχιτεκτονικό διαγωνισμό.

Παράλληλα, όμως, γίνεται φανερή η συγκίνηση που προκαλεί στους αρχιτέκτονες και ζωγράφους της εποχής (Πικιώνη, Τζελέπη, Ζάχο, Κωνσταντινίδη, κ.ά.) η λαϊκή και ανώνυμη αρχιτεκτονική, καθώς θεμελιώνεται και η κίνηση για την «επιστροφή στις ρίζες», με πρωτεργάτες τον ζωγράφο-αγιογράφο Φώτη Κόντογλου, τους δημοτικιστές, την Αγγελική Χατζημηγάλη και τον Ν. Πολίτη στη λαογραφία.

Εμπορευματοποίηση

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου παρατηρείται πτώση της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας, για να αναζητηθεί πάλι η ελληνικότητά της, μετά τον πόλεμο, μέσα από τις έννοιες του παραδοσιακού και του σύγχρονου. Ήδη, όμως, από το 1920 και μετά, οι μεγάλες στεγαστικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την αστυφιλία, το προσφυγικό κύμα, τους σεισμούς, την εκβιομηχάνιση, οδήγησαν σιγά σιγά στην εμπορευματοποίηση της κατοικίας, με την υπερκεμετάλλευση των οικοπέδων.

Με αποκορύφωμα τη δεκαετία του '60, κατά την οποία εντάθηκαν τα φαινόμενα αυτά, οπότε η όψη της πόλης άλλαξε ραγδαία. Θαυμάσια δείγματα νεοκλασικισμού και εκλεκτικισμού εξαφανίστηκαν σε μία νύχτα, ασύστολα, και τη θέση τους επήραν πολυκατοικίες αδιάφορες, κτισμένες από εμπόρους, μηχανικούς και εργολάβους, για άγνωστους πελάτες, δίνοντας έτσι λύση στο στεγαστικό πρόβλημα των μη Πατρινών, που κατέκλυσαν την πόλη, αλλά και λύση στο οικονομικό πρόβλημα των Πατρινών, που θυσιάσαν την ομορφιά της πόλης τους στην άνεση του ρετιρέ, την οικονομική αποκατάσταση του γιου και την προίκα της κόρης.

Αποκατάσταση

Μετά τους πρόσφατους σεισμούς, ξεκίνησε μία προσπάθεια επισκευής και αποκατάστασης

Οροφογραφία νεοκλασικής οικίας, πρώην Ξενοδοχείο Δελφοί, οδός Αγ. Ανδρέου 63.

των παλιών κτιρίων, τα οποία έτσι αναγεννημένα κοσμούν τον πολεοδομικό ιστό της πόλης – πολυτίμημα στολίδια της και φορείς της ιστορίας, του πολιτισμού και της

παράδοσής της. Καταξιώνονται δε πλέον στη συνείδηση των κατοίκων σαν εξίσου σημαντικά με τα παλαιότερα δημιουργήματα των προγόνων, και σαν τέτοια πρέπει

να αγαπηθούν από αυτούς. Οπως εξάλλου ένας σύγχρονος αρχιτέκτονας και λάτρης της ελληνικής παράδοσης, ο Marc Held, χαρακτηριστικά έχει γράψει «... αν δεν αγαπήσετε το σπίτι σας, μαζί με τα σημάδια του χρόνου επάνω του, σημαίνει πως δεν αγαπάτε τους εαυτούς σας, ή τουλάχιστον τους πραγματικούς εαυτούς σας – αυτούς που θα ρυτιδωθούν και θα γεράσουν – επειδή δεν συμβαίνει να είναι τα σπιλινά και άφθαρτα ρομπότ που μόλις βγήκαν από το εργοστάσιο».

Οροφογραφία νεοκλασικής οικίας, οδός Γούναρη-Καραϊσκάκη

- Βιβλιογραφία:**
1. ΥΠΠΟ, *Ανθολογία Ελληνικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1981.
  2. Μιχελή Η. η αισθητική της αρχιτεκτονικής του μετόν αριέ, Αθήνα 1954.
  3. Ι. Δημακόπουλον, *νεοκλασική πόλη και αρχιτεκτονική (ανάπτυξη)* Θεσσαλονίκη 1983.
  4. ΥΠΠΟ, *σύμβαση για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης*, Συμβούλιο της Ευρώπης – Γρανάδα 1985, Αθήνα 1986.
  5. ΤΕΕ, «Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης», Αθήνα 1976.
  6. Δ. Φιλιππίδη, «Νεοελληνική αρχιτεκτονική», Αθήνα 1984.
  7. Ρ. Φυρνών – Τζόρνταν «*Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*», 1981.
  8. Α. Μαρσολής, «*Πάτρα 1900*», Πάτρα 1978.
  9. S.B. Fletcher, «*A history of architecture*», London 1975.
  10. B. Champigneulle, «*Encyclopedie de l'art nouveau*», Paris 1981.
  11. Αρ. Γιαγιάννος, «*Το ακροκέραμο και άλλα πηλοτεχνήματα*», Αθήνα 1981.
  12. «*Εξέλιξη του σχεδίου πόλεως των Πατρών, 1829-1989*», Χ. Παπαδάτου-Γιαννόπουλον, Πάτρα 1991.
  13. «*Ιστορικό λεξικό των Πατρών*», Κ. Τριανταφύλλου 1980.
  14. «*Η εξέλιξη της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και η επίδρασή της στη μορφή της κατοικίας και της πόλεως*». Γ. Σαρηγιάννη, αρχιτεκτονικά θέματα, 1978.

Εμπόριο και βιομηχανία

Οικονομική ζωή και εμπορικές δραστηριότητες από τον 19ο αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο

Του **Κων/νου Γ. Πανίτσα**

Οικονομολόγος

ΤΟ 1828 υπήρξε ορόσημο για την πόλη των Πατρών, ήταν το έτος της απελευθερώσεώς της. Παράλληλα όμως ήταν και η απαρχή μιας νέας ζωής, μιας νέας αναδημιουργίας, αφού οι πολεμικές επιχειρήσεις δεν άφησαν παρά μόνον τέσσερις χριστιανικές οικίες να ατενίζουν, σε συνδυασμό με το παρελθόν, το μέλλον της πόλεως, όπως μας λέγει ο ιστορικός των Πατρών Κ.Ν. Τριανταφύλλου.

Ηδη από τα προεπαναστατικά χρόνια, αλλά και κατά τους μέσους χρόνους, η οικονομική πορεία αυτής της πόλεως ήταν συνάρτηση της γεωγραφικής της θέσεως και της πλούσιας ενδοχώρας της τόσο εν στενή όσο και εν ευρεία έννοια. Αποτέλεσμα όλων αυτών, αν και δεν διέθετε φυσικό λιμένα, υπήρξε η ανάπτυξη του εμπορίου και της διαμετακόμισης των προϊόντων μέσω του εξελισσόμενου και αναπτυσσόμενου λιμένα της.

Οι επαναστατικοί χρόνοι την ευρίσκουν πλούσια σε γεωργική παραγωγή και ανεπτυγμένη με λιμένα που εκάλυπτε όλες τις ανάγκες της και όχι μόνον. Παρ' όλα αυτά την επαύριον της απελευθερώσεώς της (Οκτώβριος 1828) την ευρίσκουμε ερημωμένη και κατεστραμμένη ολοσχερώς.

Ετερόχθονες

Αυτό το κενό ήλθαν να καλύψουν αμέσως οι επαναπατρισθέντες κάτοικοι της και οι λεγόμενοι ετερόχθονες Έλληνες που εγκατεστάθησαν στην πόλη από άλλα μέρη, Σμύρνη, Χίο, Ηπειρο, Επτάνησα, Λιβόρνο, Τεργέστη κ.λπ. μετά την απελευθέρωσή της, στους οποίους θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τους ξένους, Αγγλους, Γερμανούς κ.ά. που εγκατεστάθησαν και αυτοί στην πόλη.

Οι πρώτοι ως κύριοι της γης (κτηματίες και μερικοί απ' αυτούς και έμποροι) και οι δεύτεροι ως έμποροι με μεγάλη κυρίως χρηματική ρευστότητα, που επένδυσαν στην αγροτική παραγωγή –ιδιαιτέρα της σταφίδας– είδος που σπάνιζε πλέον στους ισχυρούς γαιοκτήμονες του παρελθόντος που είχαν χάσει σχεδόν τα πάντα στον αγώνα και κυρίως ένεκα των πολεμικών επιχειρήσεων.

Η καμένη γη που άφησαν οι αγώνες για την απελευθέρωση της πατρίδας, δεν άφηναν και πολλά περιθώρια για την ανάπτυξη της γεωργίας που ήταν ανέκαθεν ο στυλοβάτης της οικονομικής ζωής του τόπου. Κάθε προσπάθεια για την ανάπτυξη της γεωργίας προσέκρουε στη ρευστότητα των γαιοκτημόνων, που είχε ως αποτέλεσμα το συνεχή δανεισμό, και στη χρονοβόρο ανάπτυξη της γεωργίας, αφού τα αμπέλια, π.χ., ήθελαν πέντε τουλάχιστον χρόνια

Η οινοπνευματοποιία Ασημακόπουλου (1870), και Λυμπερόπουλου μετά, σε κάρτα του περασμένου αιώνα (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή).

Το νηματοουργείο Αργύρη Αποσκήτη σε επιστολικό δελτάριο έκδοσης του Ανδρ. Πάσχα (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή).

για να καταστούν παραγωγικά.

Κατ' αυτόν τον τρόπο πέρασαν αρκετά χρόνια που σε συνδυασμό και με την έλλειψη οδικού δικτύου και με την αυξημένη ζήτηση της σταφίδας στις βόρειες χώρες της Ευρώπης και κυρίως την Αγγλία καθιστούσαν το εμπόριο της περιοχής αρκετά αξιόλογο με επέκταση στην ανάπτυξη

του λιμένα της που κάλυπτε όχι μόνο τις ανάγκες του εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου αλλά και τις ανάγκες του εσωτερικού εμπορίου του τότε ελληνικού κράτους. Χαρακτηριστικό της εμπορικότητας του τόπου είναι η ίδρυση το 1836 Εμπορικού Επιμελητηρίου, ενός εκ των πρώτων του ελληνικού κρά-

τους. Τα χρόνια αυτά, όπως ήταν φυσικό, ο πληθυσμός ήταν αρκετά μειωμένος προσαυξανόμενος σιγά σιγά από τους ετερόχθονες εμπόρους και τους εργάτες της γης που προσήρχοντο από την ενδοχώρα για να καλύψουν τα κενά της ολοένα αναπτυσσόμενης γεωργίας, ενώ παράλ-

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Συνέχεια από την 9η σελίδα

ληλα προσαξανόταν και από τους εποχικούς εργάτες όπως τους Επτανήσιους και κυρίως τους Ζακυνθίους (βυτοποιοί) που απασχολούνταν με τη σταφίδα.

Πιστωτικά Ιδρύματα

Αποτέλεσμα της όλης αυτής οικονομικής πορείας της πόλεως των Πατρών ήταν η εμφάνιση και των πρώτων πιστωτικών, ιδρυμάτων όπως η Εθνική Τράπεζα (1845) και η Ιονική Τράπεζα (1845) ή και επιχειρήσεων πιστωτικών όπως των Κόλλα, Φραγκόπουλου, Γκριν (1840) κ.ά. και ακόμα ασφαλιστικών εταιρειών και όχι μόνο που ήταν απαραίτητες για τις μεταφορές, όπως: «Πάτρι» (1849), «Η Ανατολή» (1855), «Ο Σωτήρ» (1858) κ.α., απτή ένδειξη της ολοένα αυξανόμενης οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας του τόπου.

Η οικονομική αυτή ανέλιξη της πόλεως των Πατρών με την ανάπτυξη κυρίως του εμπορίου και την εμπορευματοποίηση της γεωργικής παραγωγής, συνεπικουρούμενη από τη λειτουργία του σιδηροδρόμου (1887) και τη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου (1893), που την έφερνε πλησιέστερα στην μεγάλη αγορά του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών - Πειραιώς, είχε ως αποτέλεσμα την συσσώρευση κεφαλαίου στους εμπόρους, και τους κτηματίες εμπόρους, παρ' όλη την κατά διαστήματα διαφοροποίηση των τιμών, αλλά και του όγκου της παραγωγής της σταφίδας. Ως εκ τούτου, μέρος του συσσωρευμένου κεφαλαίου, παρ' όλες τις διακυμάνσεις του εμπορίου, το επένδυσαν στη βιομηχανία, αφού οι προϋποθέσεις ήταν ευοίωνες για ένα τέτοιο εγχείρημα.

Βιομηχανία

Ενώ το εμπόριο ακμάζει εμφανίζονται δειλά οι πρώτες βιομηχανίες-βιοτεχνίες που επεξεργάζονται κατά κύριο λόγο τις εγχώριες πρώτες ύλες. Η πρώτη ελληνική βιομηχανία ιδρύεται στην Πάτρα το 1831 για την κατασκευή γλυκοριζοεκχυλίσματος, ενώ το πρώτο στην Ελλάδα βαμβακοκλωστήριο του Π. Φωτεινού εγκαθίσταται το 1846 στην Πάτρα στη θέση Παλαιόπυργος (Σαραβάλι) πλησίον της σημερινής οινοποιίας Αχάια Κλάους.

Οι υδρόμυλοι των Αφών (Λουκά και Χαράλαμπος) Λιάλιου δίπλα στον ποταμό Γλαύκο σε καρτ ποστάλ εποχής, έκδοσης του Χρ. Βαριαντζά. Από τις πρώτες και μεγαλύτερες αλευροποιίες της Πάτρας, ιδρύθηκε το 1853 (φωτ.: συλλογή Χρ. Μούλιας).

Την προσπάθεια αυτών των επιχειρηματιών ακολούθησαν και άλλοι επιχειρηματίες, κυρίως έμποροι ιδρύοντες πλείστες βιομηχανίες, όπως ο Κεφαλλην Γεώργιος Κόγκκος, εργοστάσιο γιάμπολης 1851, στο οποίο το 1857 λειτούργησε η πρώτη στην Ελλάδα ατμοκίνητος μηχανή, Αφοι Λιάλιου αλευροποιία (1853), Χαρ. Κρητικός βαφεία - υφαντήρια (1859), Αλεξ. Φωκάς βαμβακοκλωστήριον (1866), Ν. Ασημακόπουλος ποτοποιία - οινοπνευματοποιία (1870), Β. Καράμπελα αλευροποιία - ζυμαροποιία (1872), Κλ. Παπαθεοδώρου βαμβακοκλωστήριον (1873), Γουσταύος Κλάους «Αχάια» οινοποιία (1861, 1873), Υιοί Γ. Τριάντη αλευροποιία (1873) κ.ά., δικαίως λοιπόν «αι Πάτραι χαρακτηρισίζονται ως κοιτίδα της βιομηχανίας εις την Ελλάδα».

Η στροφή αυτή των εμπορών προς τον κλάδο της βιομηχανίας γίνεται ακόμη πιο εμφανής, αν αναλογισθούμε ότι στην Πατρα ιδρύονται και συνεταιριστικές βιομηχανίες όπως η Ελληνική Χαρτοποιία Α.Ε. (1861), που διευθύνεται από τους γνωστούς εμπόρους Κ. Γερούση, Ι. Κορίνθιο, Γ. Οικονόμου και Κλ. Παπαθεοδώρου

και η Ανώνυμος Εταιρεία Οινοποιίας (1858) με ιδρυτές τους εμπόρους Γ. Σωτηριάδη, Κ. Κωστάκη, Π. Παπαδιαμαντόπουλο, Ι. Αντωνόπουλο και Α. Πετσάλη και αργότερα και από τους Π. Χαλκιοπούλο, Λ. Γεωργακόπουλο, Π. Καλαμογάρτη, Γ. Κωστάκη, Θ. Κρεμμύδη, Α. Λόντο, Δ. Μαλτέζο και Μ. Ρούφο.

Την έντονη αυτή πορεία της πατραϊκής βιομηχανίας εξακολουθούμε να την βλέπουμε μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, οπότε και έχουμε την κρίση της σταφίδας και τη γιγάντωση του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών - Πειραιώς και ό,τι αυτή συνεπάγεται.

Εικοστός αιώνας

Ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζεται πλέον για την Πάτρα από μια σταθερότητα του εμπορίου και της γεωργικής παραγωγής, παρ' όλη την κρίση της σταφίδας που ανέκοψε εν μέρει τη μεγάλη οικονομική ανέλιξη της περιοχής. Η Πάτρα είναι η τρίτη σε μέγεθος πόλη της Ελλάδος και ακολουθεί την πορεία της εθνικής οικονομίας, διατηρούσα τους εθνικούς μέ-

σους όρους και όχι μόνον, παρά ταύτα η βιομηχανία της εξακολουθεί να έχει μια πρωτοπορία, π.χ. στον κλάδο της υφαντουργίας-νηματοουργίας, παρ' όλα τα διαρθρωτικά προβλήματα της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας και παρά το γεγονός ότι ο λιμένας της αρχίζει να χάνει την αίγλη που κατείχε τον προηγούμενο αιώνα χάρη στην αλματώδη ανέλιξη του λιμένα Πειραιώς.

Πλέον οι μεγάλες σταφιδικές αποθήκες αρχίζουν σιγά σιγά να εξαφανίζονται, ενώ αντίθετα το εμπόριο ξυλείας εξακολουθεί να ακμάζει. Το γενικό εμπόριο καθίσταται δυναμικότερο, αλλά οικονομικά υποδεέστερο του εμπορίου της σταφίδας, αφού ο ανταγωνισμός δεν προσφέρει μεγάλα κέρδη, ενώ η αναδιάρθρωση της γεωργίας παρέχει νέες δυνατότητες στο εμπόριο.

Αντίθετα, η βιομηχανία εξακολουθεί να κατέχει εξέχουσα θέση, τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και πανελλαδικά, ενώ νέες βιομηχανίες ήρθαν να προστεθούν στις ήδη λειτουργούσες, όπως των Πέτρου Μάμου ζυθοποιία (1909), Αναστασία Αναστασόπουλου υφαντουργία (1925), η Ανώνυμος Πατραϊκή Εμποροβιομηχανική Εταιρεία κλωστούφαντήρια (1919) των Χριστόφορου Κατσάμπα και Σταμούλη Στράτου, η Χαρτοποιία Ε. Λαδοπούλου, το πλεκτήριο του Β. Μαραγκόπουλου, κ.ά.

Πέραν όλων αυτών, η οικονομική ζωή του τόπου χαρακτηρίζεται από μια φθίνουσα πορεία που είναι αποτέλεσμα της αναπτύξεως και άλλων περιοχών του ελλαδικού χώρου, και των διεθνών οικονομικών συγκυριών, καθώς και της υποβάθμισης του λιμένος της, παρά ταύτα τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου παρουσιάζεται μια προσωρινή άνθηση, την οποία ήλθε να διακόψει η κήρυξη του πολέμου.

Η πόλη όμως δεν έχασε την κοσμοπολίτικη δραστηριότητα της ως πόλης του εμπορίου και της βιομηχανίας.

Το πρώτο εργοστάσιο της «Πειραιϊκής - Πατραϊκής» από μετοχή της εταιρείας του 1933. Η «Πειραιϊκή - Πατραϊκή» προήλθε από συγχώνευση της «Πατραϊκής Εμποροβιομηχανικής Εταιρείας» με την «Α.Ε. Πειραιϊκών Επιχειρήσεων» που έγινε το 1932 (φωτ.: «Λεύκωμα Αχαιϊκής Βιομηχανίας 1840-1940», Νικ. Σαραφόπουλος, εκδ. «Επιστημονικό Πάρκο Πατρών», 1977).

Ο εμπορικός οίκος Γερούση

Η ενσωμάτωση μιας εμπορικής οικογένειας της διασποράς στη νεοελληνική Πάτρα

Της **Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιάννου**

Ιστορικού – ερευνήτριας ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΓΥΡΩ στα 1835 εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα τα μέλη της εμπορικής οικογένειας Γερούση. Η ιστορία αυτής της οικογένειας αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της εμπορικής διασποράς που αναπτύχθηκε από τον 18ο αι. κυρίως, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η οικονομική μετανάστευση των Ελλήνων στην τουρκοκρατία απλώθηκε στον «ενοποιημένο» χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στον οποίο περιλαμβάνονταν και ο γεωγραφικός χώρος που αποτέλεσε αργότερα το ελληνικό κράτος. Η αναγκαιότητα πρόσβασης στις αγορές-διοχέτευσης προς τη μεταποίηση και την κατανάλωση των αγροτικών, κτηνοτροφικών προϊόντων και των πρώτων υλών οδήγησε στην οργάνωση οικογενειακών επιχειρήσεων που τα μέλη τους ήταν διεσπαρμένα σε διάφορες αγορές.

Η δημιουργία του ελληνικού κράτους θα αποτελέσει εθνικό και οικονομικό κίνητρο για μια ομάδα εμπόρων από το χώρο της ελληνικής διασποράς που θα μεταφέρει στον νέο τόπο εγκατάστασης υλικά κεφάλαια και εμπορική τεχνογνωσία. Η στρατηγική απόφαση της μετεγκατάστασης της οικογενειακής εμπορικής επιχείρησης Γερούση από τη Σμύρνη στην Πάτρα ήταν καταλυτική τόσο για τη δομή της επιχείρησης όσο και για την εξέλιξή της. Τρία είναι τα βασικά στοιχεία που θα χαρακτηρίσουν τη ζωή των αδελφών Γερούση στην Πάτρα: α) η απόκτηση εγγείου ιδιοκτησίας, σταφιδάμπελων, β) η διάσπαση της οικονομικής αλληλεξάρτησης και η πορεία προς τις ατομικές δραστηριότητες και γ) η κοινωνική και οικονομική καταξίωση της εμπορικής οικογένειας που έδωσε στα μέλη της την ταυτότητα του έγκριτου Πατρινού πολίτη.

Τα πρώτα χρόνια των αδελφών Γερούση στην Πάτρα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως περίοδος εγκλιματισμού στον πατρινό χώρο. Τα τρία αδέρφια επιδίδονται στο κυνήγι απόκτησης εγγείου ιδιοκτησίας. Οι αγορές αστικών οικοπέδων, οι οικοδομές, οι αγορές και εμφυτεύσεις σταφιδάμπελων πλαισιώνονται από ένα γενικό εμπόριο και συγκεντρώνονται στον ταχύτητα αναπτυσσόμενο παράλιο χώρο της Πάτρας.

Ο νόμος περί προικοδοτήσεως του 1835 του ελληνικού κράτους έδινε το δικαίωμα συμμετοχής σε δημόσιο πλειστηριασμό γης σ' όλους τους κατοίκους του ελληνικού βασιλείου, αρκεί να είχαν συμμετάσχει στον επαναστατικό αγώνα ή να είχαν μετεγκατασταθεί στο νεοελληνικό κράτος. Το 1837 ο Σωτήρης Γερούσης είχε ήδη στην κατοχή του 100 στρέμματα και ο Μανώλης Γερούσης 60 στρέμματα στα οποία είχαν αρχίσει

Η οδός Αγ. Νικολάου με όψη προς πλατεία Γεωργίου σε επιζωγραφισμένη κάρτα έκδοσης του Νικ. Κατσαντώνη. Θεμελιακό στοιχείο της οικονομικής ακμής της παλιάς Πάτρας στάθηκε η διάθεση σταδιακής ενσωμάτωσης του ετερόχθονος πληθυσμού, ελληνικού και ξένου. Αυτό ακριβώς της προσέδωσε πολυεθνικό χαρακτήρα. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η οικογένεια Γερούση. Ξεκίνησε από τη Σμύρνη, απέκτησε στην Πάτρα οικονομικό κύρος και γόνος της ο Περικλής Γερούσης έφτασε στο υψηλότερο εκλεγμένο αξίωμα της πόλης: παμψηφεί Δήμαρχος το 1870. Ασφαλώς αυτό σήμερα δεν ξενίζει. Βρισκόμαστε όμως στον 19ο αι. όπου ο τοπικισμός κυριαρχεί (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή, Πάτρα, 1978).

να φυτεύουν σταφιδάμπελους. Παράλληλα, οι αδελφοί Γερούση είχαν αρχίσει να ανοικοδομούν τις αστικές κατοικίες τους απέναντι από τα σπίτια των μεγαλεμπόρων Βαρφ και Πετζάλη. Όλα τα οικοπέδα και τα σπίτια τους συγκεντρώνονται στο κάτω μέρος της Πάτρας, στον νεο-οικιζόμενο παράλιο αστικό χώρο.

Η συγκέντρωση της οικογένειας Γερούση στην Πάτρα έφερε καταλυτικές αλλαγές στο εταιρικό σχήμα των επιχειρήσεών τους, που έφθασαν σε ένδικες διαμάχες, παρ' όλα αυτά, η γειτνίαση των οικοπέδων και των σταφιδάμπελων τους ήταν αναπόφευκτη έως επιθυμητή.

Συμπληρωματική δραστηριότητα των εμπορικών επιχειρήσεων των αδελφών Γερούση στην Πάτρα ήταν η ίδρυση από τον Σωτήρη Γερούση της ασφαλιστικής εταιρείας «Ανατολή» το 1855, στην οποία συμμετείχαν και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Στη συνέχεια, παράλληλα με τη λειτουργία της ασφαλιστικής εταιρείας θα δημιουργηθεί και μια χρηματοπιστωτική εταιρεία, η «Ναυ-

τική Τράπεζα» το 1860.

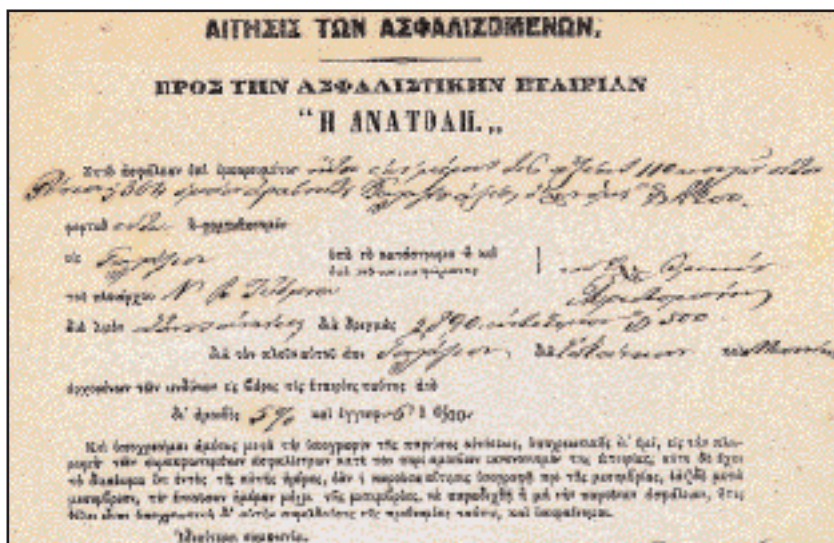
Όλες οι παραπάνω οικονομικές κινήσεις πλαισίωσαν την κοινωνική ενσωμάτωση των ετερόχθονων αδελφών Γερούση στη νεοελληνική Πάτρα. Η κοινωνική θέση της πρώτης εκεί εγκαταστημένης γενιάς Γερούση ήταν κοντά στην τοπική εξουσία. Από το 1851 ο Σωτήρης Γερούσης είχε ενεργό συμμετοχή στην πατρινή Τοπική Αυτοδιοίκηση. Κοντά στην πατρινή Αυτοδιοίκηση ήταν και ο Κωνσταντίνος Γερούσης. Ο γιος του Μανώλη Γερούση, Περικλής, έφθασε να εκλεγεί δήμαρχος Πατρών το 1869-1870, θέση που δεν ανέλαβε ποτέ γιατί το εμπόριο της σταφίδας τον είχε αναγκάσει να εγκατασταθεί στην Αγγλία.

Και οι τρεις αδελφοί Γερούση ήταν νυμφευμένοι με συντοπίτισσές τους Σμυρνιές όταν εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα. Ο Σωτήρης Γερούσης πάντρεψε την κόρη του με τον γνωστό Πατρινό σταφιδέμπορο Μανώλη Θ. Χαιρέτη, οι οποίοι απέκτησαν ένα γιο και πέντε κόρες. Οι άλλοι δύο αδελφοί άφησαν μεγάλες οι-

κογένειες στην Πάτρα, με μειωμένη όμως επίσης αρρενογονία. Με τη δεύτερη γενιά του κλάδου, του Μανώλη Γερούση, ολοκληρώθηκε το εμπορικό σχήμα Πάτρα-Αγγλία με βάση τη σταφίδα και οι Γερούση άγγιξαν την αίγλη της ελληνικής παροικίας στην Αγγλία. Η επιτυχία είχε αναγνωριστεί όχι μόνο στο τοπικό επίπεδο. Ο Διονύσης Γ. Γιαννουλόπουλος, υμνητής του μεγάλου πατρινού εμπορίου, ανέφερε μεταξύ των σοβαρών εμπόρων στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους τον Μανώλη Γερούση.

Τον τοποθετούσε στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με τον αγγλικό εμπορικό οίκο «Βαρφ και Σία» και έφθανε στην υπερβολή, προκειμένου να περιγράψει τη ζωή στο Λονδίνο του Θεμιστοκλή Μ. Γερούση, με το να τον παρομοιάζει με τον σάχη.

Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι ακόμη και σήμερα, σε μια μυθιστορηματική απόδοση της Πάτρας του 1892 και του εμπορίου της σταφίδας η εικόνα του Πατρινού αστού περνά μέσα και από τους Γερούση: «Οι καμπάνες της Ευαγγελιστρίας χτυπούσαν όταν εκείνη έστριβε από την Κολοκοτρώνη και έμπαινε στην Μαιζώνος. Απ' όλες τις μεριές πλησίαζε την εκκλησία κόσμος – οι Ρούφοι λίγο μπροστά της, οι Γεροκωστόπουλοι... ο γιατρός ο Γερούσης, ο Γαζετόπουλος... Στην ενορία της Ευαγγελιστρίας ανήκαν τα περισσότερα μεγάλα σπίτια των Πατρών» (από το μυθιστόρημα της Αθηνάς Κακούρη «Πριμαρόλια», Αθήνα, Εστία, 1998, σ. 44-45).

Αίτηση προς την ασφαλιστική εταιρεία «Η Ανατολή», Πάτρα 1862. Η εταιρεία ιδρύθηκε το 1855 από τον Σωτήρη Γερούση, με συμμετοχή όμως και των υπολοίπων μελών της οικογένειας.

Σημείωση: Το κείμενο αυτό βασίζεται στην ανέκδοτη διδακτορική διατριβή με θέμα: «Ο εμπορικός οίκος Γερούση (1823-1870). Από την οθωμανική αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος», Αθήνα 1989, η οποία αξιοποιεί το αρχείο Γερούση. Το αρχείο δωρήθηκε από τον Αχιλλέα Χαιρέτη στο ΚΝΕ/ΕΙΕ το 1964. Την ταξινόμηση και μελέτη του υλικού είχε αναλάβει έως τον πρόωγο θάνατό της το 1982 η Αγγελική Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά.

«Πρωτεύουσα της σταφίδας»

Η Πάτρα υπήρξε το αποκλειστικό κέντρο του εξαγωγικού εμπορίου κατά τον 19ο αιώνα

Του **Νίκου Μπακουνάκη**

Δημοσιογράφου-Ιστορικού

Η ΣΤΑΦΙΔΑ, ένα αγροτικό προϊόν που δεν προοριζόταν για την ελληνική αγορά αλλά για τις εξωτερικές, κυρίως της Αγγλίας ως βασικό συστατικό μιας αστικής και μεσοαστικής ζαχαροπλαστικής (πουτίγκες και κέϊκ) ήταν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα το κύριο εξαγωγικό προϊόν του ελληνικού κράτους. Η ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας γνώρισε δύο μεγάλες φάσεις: η πρώτη από το 1848 ως το 1870, αποτέλεσμα της διαρκούς αύξησης της ζήτησης σταφίδας από την Αγγλία η δεύτερη από το 1876 ως το 1890, όταν η φυλλοξήρα καταστρέφει τους γαλλικούς αμπελώνες και η ελληνική σταφίδα χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη της γαλλικής οινοποιίας. Όταν οι γαλλικοί αμπελώνες αποκαθίστανται και η συγκυριακή γαλλική αγορά της σταφίδας κλείνει, η κρίση υπερπαραγωγής αποδιαιρώνει οριστικά το σταφιδικό τοπίο της Ελλάδας.

Πρωτεύουσα της σταφίδας

Μέσα στο σταφιδικό 19ο αιώνα η πόλη της Πάτρας αναδεικνύεται σε αδιαμφισβήτητη «πρωτεύουσα της σταφίδας», μεγάλο κέντρο του εξαγωγικού εμπορίου αλλά και χρηματοδότησης της παραγωγής. Από το 1830 ως το τέλος του αιώνα η Πάτρα εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά μιας δυναμικής πόλεως-λιμένος σε πλήρη ανάπτυξη. Εστία επιχειρήσεων, κέντρο επικοινωνιών και ποικίλων σχέσεων, η πόλη προσελκύει νέα επιχειρηματικά στοιχεία -Ελληνες και ξένους- που ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με το εμπόριο της σταφίδας και με την αγροτική και εμπορική πίστη. Η καταγωγή αυτών των νέων επιχειρηματιών, που πολύ γρήγορα θα συγκροτήσουν ένα ισχυρό αστικό στρώμα, είναι διττή: αφενός, Έλληνες από τις οθωμανικές επαρχίες (Ηπειρος, Μικρά Ασία, Ανατολικό Αιγαίο, Κρήτη), από τα Ιόνια Νησιά και από τις κοινότητες της διασποράς (Λιβόρνο, Τεργέστη) αφετέρου ξένοι, κυρίως Γερμανοί και Αγγλοι. Ο οικονομικός χώρος μέσα στον οποίον εγγράφεται η δραστηριότητα αυτού του νέου εμπορικού στρώματος υπερβαίνει τα παραδοσιακά όρια της Μεσογείου. Απλώνεται προς την Αγγλία, προς τα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας, αργότερα προς την Αμερική. Δημιουργείται έτσι ένα μεγάλο δίκτυο επικοινωνιών που στο ιδεολογικό πεδίο μεταγράφεται ως κοσμοπολιτισμός. Η νεοκλασική Πάτρα είναι δημιούργημα όλου

Λιμάνι της Πάτρας 1861. Ιστιοφόρα σε αναμονή για φόρτωμα σταφίδας. Σκίτσο του Βρετανού πλοιάρχου Γ. Πάρκερ Τέρι που εικονογραφεί σχετικό κείμενο στην εβδομαδιαία έκδοση «The Illustrated London News» Δεκέμβριος 1851 (φωτ.: «Ελλάδα Εικονογραφημένη 1842-1885» εκδ. «Α. NICOLAS», Αθήνα 1984).

αυτού του κόσμου, που εμπορευόμενος τη σταφίδα θα φτάσει ακμαίος ως τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, για τρεις ολόκληρες γενιές.

Εξωστρέφεια

Πολυεθνικό και κοσμοπολίτικο, το αστικό στρώμα της Πάτρας διαμορφώνει τη φυσιογνωμία της «ανοιχτής εμπορικής πόλης», τις εξωστρεφείς νοοτροπίες, το ιδίότυπο joie de vivre, που τόσο ωραία

και ταυτόχρονα τόσο ειρωνικά (με την έννοια του αντιφραστικού λόγου) περιγράφεται σε περιηγητικά κείμενα και σε δημοσιογραφικά χρονογραφήματα της εποχής.

Πρέπει να περιμένουμε το μεσοπόλεμο για να παρατηρήσουμε εμφανείς αλλαγές στην κοινωνική φυσιογνωμία. Τότε, το εμπόριο που έβλεπε μόνιμα προς τις αγορές του Λονδίνου ή της Μασσαλίας, ηττημένο από τη σταφιδική κρίση των αρχών του 20ού αιώνα,

παραχωρεί τη θέση του στη βιομηχανία. Ο κοσμοπολιτισμός δεν είναι πια παρά ένα φάντασμα, που, έστω, ως αίσθηση κατορθώνει να επιβιώσει ως τις αρχές της δεκαετίας του '50. Αυτόν τον ξεφτισμένο κοσμοπολιτισμό καταγράφει με ρομαντική ωμότητα ο Μένης Κουμανταρέας στο κείμενό του «Το μαύρο σκυλί της Πάτρας», με αφορμή τις παραστάσεις του μπαλέτου της Ραλλούς Μάνου στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης κατά τους πρώτους μετεμφυλιακούς χρόνους.

Κέντρο δικτύου

Ως «πρωτεύουσα της σταφίδας» η Πάτρα αναδεικνύεται ταυτόχρονα σε σημείο αναφοράς ενός αστικού δικτύου που συγκροτείται αρχικά κατά μήκος των βορειοδυτικών παραλιών της Πελοποννήσου και αργότερα, μετά το 1870, όταν η καταστροφή των γαλλικών αμπελώνων από φυλλοξήρα θα δημιουργήσει μια πρόσκαιρη αλλά μεγάλη αύξηση της σταφίδας, κατά μήκος των νοτιοδυτικών παραλιών, στις επαρχίες της Πυλίας και της Τριφυλίας. Αυτό το δίκτυο αποτελείται κυρίως από πόλεις-δορυφόρους ή πόλεις-σκάλες που συγκεντρώνουν την παραγωγή της ενδοχώρας και οργανώνουν την αποστολή της στην Πάτρα, διά της θαλασσίας οδού, κυρίως με μικρά ιστιοφόρα. Η θάλασσα παραμένει η κύρια οδός επικοινωνίας

Αποξήρανση της σταφίδας μέσα σε ξύλινες σκαφίδες, εργασία που γινόταν κυρίως από γυναίκες και παιδιά. Αποκλειστικό προϊόν της ΒΔ Πελοποννήσου, ο μυθικός αυτός καρπός όριζε τη μοίρα του τόπου και των ανθρώπων, ξεκινώντας από την οικογένεια του καλλιεργητή και φτάνοντας ως τον εξαγωγέα και το κράτος.

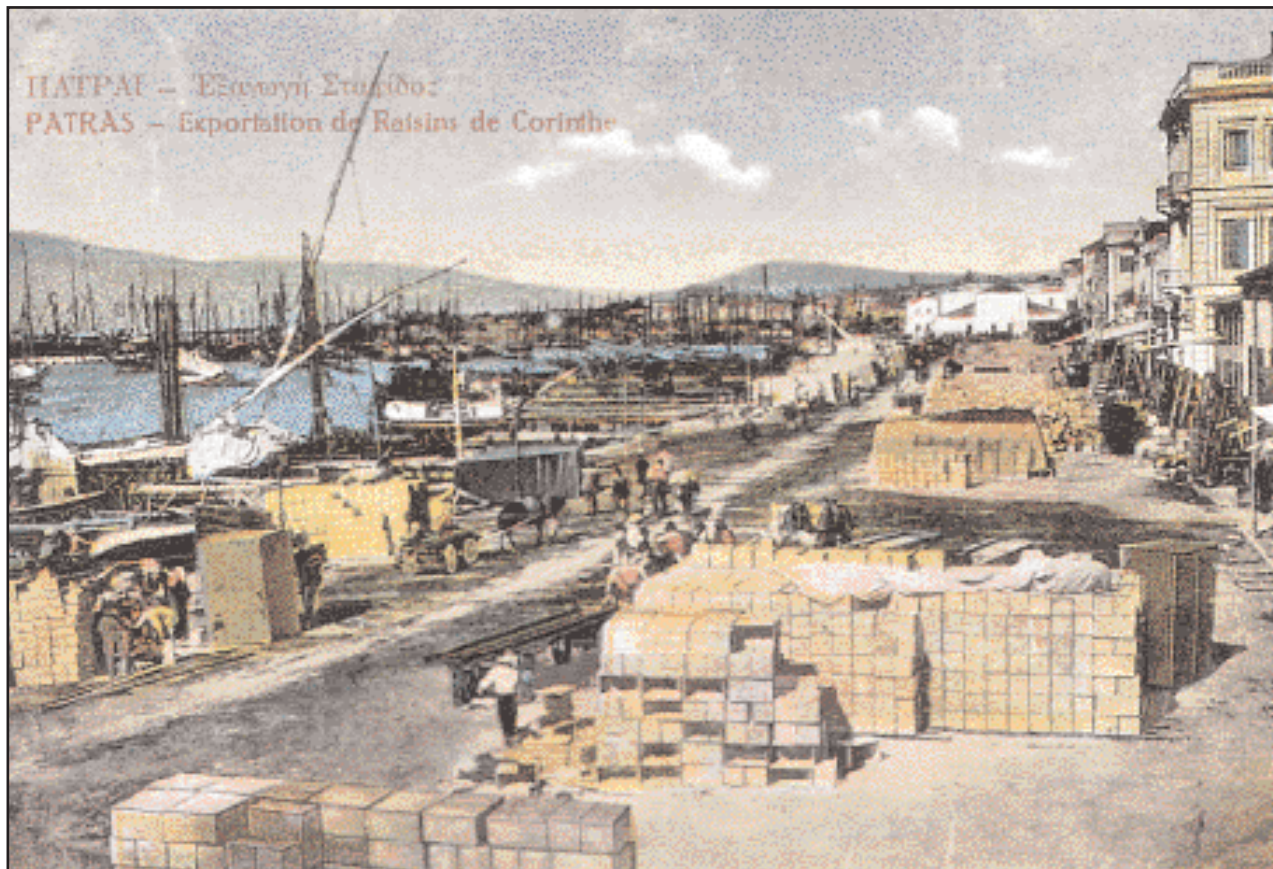
νίας, ακόμη κι όταν στα τέλη του αιώνα ο σιδηρόδρομος θα κάνει την εμφάνισή του στην πελοποννησιακή ακτή. Οι πόλεις αυτές είναι έδρες μεσιτών, παραγγελιοδόχων, αποθηκαρίων, αντιπροσώπων δηλαδή ενός μεγάλου αριθμού διαμέσων που προκαλούν ασφυκτικές καταστάσεις στις τοπικές αγορές αλλά διασφαλίζουν τη ροή του προϊόντος προς την Πάτρα, προς το μεγαλέμπορο-εξαγωγέα, για λογαριασμό του οποίου δρουν στην Ολυμπία, στην Τριφυλία ή στην Πυλία. Καθώς οι σταφιδοπαραγωγοί αφομοιώνονται ολοκληρωτικά από τον κόσμο της αγοράς και τους μηχανισμούς του οι μεγαλέμποροι της Πάτρας, ως κύριοι παράγοντες της αγροτικής πίστης, αναδεικνύονται σε απόλυτους άρχοντες του οικονομικού και κοινωνικού παιχνιδιού. Η σταφίδα επιβάλλει παντού τους χρόνους της και τους ρυθμούς της. (Δεν είναι τυχαίο ότι στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική Πελοπόννησο οι χρόνοι της σταφίδας επηρεάζουν και τη δημογραφία.

Η καμπύλη της γαμηλιότητας αρχίζει να ανεβαίνει το Σεπτέμβριο και εκρήγνυται τον Οκτώβριο, όταν το χρέμα από την πώληση του σταφιδοκαρπού αρχίζει να ρέει προς τους πληθυσμούς). Αυτή η μοναδική θέση ισχύος των εμπόρων της Πάτρας έχει κατά την περίοδο του 19ου αιώνα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά, καθώς το «τοπικό» είναι πολύ πιο ορατό από το θαμπό «εθνικό» και τα ενοποιητικά δίκτυα, αυτά που συμβάλλουν στη δημιουργία και στη συνοχή ενός εθνικού χώρου, απουσιάζουν.

Αλλωστε η χρηματοδότηση της σταφιδοκαλλιέργειας από το εμπορικό κεφάλαιο της Πάτρας προσδιορίζει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του σταφιδοεμπορίου που είναι η συγκέντρωσή του σε μερικά εξαγωγικά σπίτια της πόλης, στους Αμβουργερ, στους Φραγκόπουλους, στους Βούδ, στους Κόλλα, στους Γερούσηδες, στους Κρεμμύδηδες, στους Τζινηδες και σε άλλους.

Κρίση

Ολος αυτός ο κόσμος των εμπόρων, των μεσιτών, των παραγγελιοδόχων, των αποθηκαρίων, των κολλυβιστών, των ασφαλιστών, των υπαλλήλων αρχίζει να κλονίζεται με τη σταφιδική κρίση, που εκρήγνυται βίαια το 1893, ως κρίση υπερπαραγωγής. Η οικονομική και κοινωνική αποσταθεροποίηση θέτει εν κινδύνω την επιβίωση μεγάλων αγροτικών πληθυσμών που ζούσαν μόνο και χάρη στη σταφίδα. Το εμπορικό κεφάλαιο της Πάτρας, που έχει μετατρέψει την Πελοπόννησο σε έναν τεράστιο σταφιδαμπέλωνα, χρηματοδοτώντας την παραγωγή συχνά με τοκογλυφικούς όρους, τώρα εμφανίζεται απειλητικό. Όταν ξεσπάει η κρίση οι αμπελοφυτοί – οι περισσότεροι δημιουργήματα της συγκυρίας, αποδεικνύονται ένα σύνολο ασταθές, άναρχο, βίαιο στις εκδηλώσεις της δυσφορίας του και στις

Φθινόπωρο, εποχή εξαγωγής. Κασόνια σταφίδας ντανιασμένα στην παραλία, έτοιμα προς φόρτωση. Εικόνα του λιμανιού όπως αποτυπώθηκε σε επιζωγραφισμένη κάρτα εποχής. Στα τέλη του 19ου αιώνα, παρά την κρίση η εξαγωγή σταφίδας εξακολουθεί να είναι η κύρια οικονομική δραστηριότητα της πόλης. Τα πρώτα φορτία που έφευγαν για τις αγγλικές αγορές και ως φρέσκια παραγωγή έπιαναν μεγαλύτερες τιμές από τα φορτία που ακολουθούσαν, τα έλεγαν πριμαρόλια. Λέξη ξενοφανής, ανήκει στο σταφιδικό λεξιλόγιο της εποχής. Η συγγραφέας Αθηνά Κακούρη τη δανείζεται ως τίτλο στο πρόσφατο μυθιστόρημά της όπου αναπλάθει το πατρινό άστικό τοπίο στα τέλη του 19ου αιώνα, ακριβώς την περίοδο της μεγάλης σταφιδικής κρίσης (φωτ.: αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

αντιδράσεις του, αλλά και έτοιμο να διαλυθεί με την ίδια ευκολία που δημιουργήθηκε. Η σταφιδική κρίση αποδιαιρώνει τον κοινωνικό ιστό, προκαλώντας αναταραχές που φτάνουν ακόμη και στη βία. Στις 11 Ιουνίου 1895 γίνεται στην κεντρική πλατεία του Γεωργίου του Α', στην Πάτρα, μεγάλο συλλαλητήριο με κύριο αίτημα την άμεση αναστολή της φορολογίας επί της σταφίδας. Τα χωριά της Αχαΐας και της Ηλείας εξεγείρονται, όταν εμφανίζονται οι αντιπρόσωποι των εμπόρων της Πά-

τρας για να κατάσχουν το προϊόν. Το πιστωτικό δίκτυο αποδιαιρώνεται. Εμπορικοί οίκοι χρεοκοπούν. Την Κυριακή, 3 Νοεμβρίου 1896, ο αναρχικός τσαγκάρης Δημήτρης Μάτσαλης σκοτώνει με μαχαίρι τον έμπορο και τραπεζίτη Διονύσιο Φραγκόπουλο και πυροβολεί τον επίσης έμπορο και τραπεζίτη Ανδρέα Κόλλα, ενώ έβγαιναν από την εκκλησία της Ευαγγελίστριας. Η κοινωνική αναταραχή συμβαδίζει με την εμφάνιση και την ανάπτυξη αναρχικών και σοσιαλιστικών κύκλων και ομάδων,

που αναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα, επωφελούμενοι από το κλίμα δυσαρέσκειας, καθώς και το αίσθημα κοινωνικής αδικίας και ήττας που έχει κυριεύσει τους πληθυσμούς των περιοχών της σταφίδας.

Το λιμάνι της Πάτρας, πύλη εξόδου του σταφιδοκαρπού και συντάκτης του ευρύτερου αγροτικού χώρου της Πελοποννήσου για έναν αιώνα, γίνεται τώρα πύλη εξόδου πληθυσμών προς την Αμερική. Ο πλεονάζων σταφιδοκαρπός διοχετεύεται, ως λύση ανάγκης σε αποστακτήρια και οινοποιεία και οι πόλεις και τα χωριά πλημμυρίζουν με αλκοόλ. Αργότερα θα αρχίσει και το ξεριζώμα των σταφιδαμπέλων.

Το βάλς του τέλους

Το τέλος της εποχής της σταφίδας συμπίπτει, ως ειρωνία, με την Belle Epoque. Οι οικονομικοί δείκτες μπορεί να φθίνουν αλλά οι νοοτροπικοί δείκτες, όπως μας έχει διδάξει η μεγάλη Ιστορία, αργούν να υπακούσουν στις νέες συνθήκες. Ακόμη και το 1910 οι θίασοι μελοδράματος καταφθάνουν στο νεοκλασικό θέατρο της Πάτρας για να κατεβάσουν ή να ανεβάσουν τον πυρετό με Ριγκολέτους και Κάρμεν. Οι χοροί συνεχίζονται. Αλλωστε το βάλς, όπως μας έδειξαν οι Στράους στη φθίνουσα και στροβιλιζόμενη Αυστροουγγαρία, είναι ο χορός του τέλους.

Σημείωση: Ο Νίκος Μπακουνάκης κυκλοφορεί από τις εκδόσεις «Καστανιώτη» το βιβλίο του «Πάτρα, μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα».

Η έπαυλη και η σταφιδάμπελος του Ανδρέα Κόλλα σε επιστολικό δελτάριο έκδοσης του Α. Πάσχα. Η οικογένεια Κόλλα ανήκει στους μεγαλέμπορους σταφίδας. Ξεκίνησε από τον Μιχάλη Κόλλα, αμέσως μετά την απελευθέρωση και συνεχίστηκε από το γιο, Ανδρέα Κόλλα, ο οποίος, επεκτείνοντας το εμπόριο, άνοιξε υποκατάστημα στο Λονδίνο. Νοέμβριο του 1896, ο Ανδρέας Κόλλας τραυματίστηκε σοβαρά με μαχαίρι από τον αναρχικό τσαγκάρη Δημ. Ματσάλη. Δίπλη η επίθεση του Ματσάλη, στο ίδιο επεισόδιο τραυμάτισε θανάσιμα τον γνωστό στην εποχή τραπεζίτη και επιφανή οικονομικό παράγοντα της Πάτρας Διον. Φραγκόπουλο (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή, Πάτρα 1978).

Οινοβιομηχανία και ζυθοποιία

Τα φημισμένα κρασιά της «Αχάια-Κλάους» και ο πατρινός ζύθος του Πέτρου Μάμου

Της Ζιζής Σαλίμπα

Ιστορικού

ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ, στο πιο σημαντικό λιμάνι της Πελοποννήσου, μέσα στην ίδια τη δίνη του σταφιδικού πυρετού, η οινοποιητική τέχνη τελειοποιείται και εξευγενίζεται· από τα στενά όρια της κατ' οίκον επεξεργασίας περνάει στο στάδιο της εκβιομηχάνισης. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας του οίνου ερμηνεύεται με οικονομικούς, τεχνικούς, και πολιτισμικούς όρους. Η ίδρυση σύγχρονων για τα μέτρα της εποχής οινοποιητικών μονάδων υπογορεύεται από το πλεόνασμα της ελληνικής σταφίδας, τη μείωση της γαλλικής οινοπαραγωγής εξαιτίας της φυλοξήρας, την εφαρμογή νέων τεχνικών οινοποίησης και στην Ελλάδα, την καθιέρωση μιας διαφορετικής οινικής συμπεριφοράς, ξεχωριστής για τα λαϊκά στρώματα και την κοσμοπολίτικη αστική τάξη της Πάτρας.

Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στις τυπικότερες βιομηχανίες.

Η Εταιρεία της Ελληνικής Οινοποιίας. Στη συνοικία του Αγίου Διονυσίου αρχίζει το 1860 να λειτουργεί το πρώτο εργοστάσιο οινοποιίας. Επρόκειτο για ένα ισόγειο κτίσμα με δύο πατητήρια, πιεστήριο και ατμοκίνητη αποστακτήρα, κτισμένο πάνω από υπόγειες δεξαμενές. Υπό την καθοδήγηση έμπειρων οινοποιών η Εταιρεία παράγει αφρώδες κρασί, μαύρο, επιτραπέζιο, λευκό και κόκκινο σταφιδίτη. Το 1875 η Εταιρεία διακόπτει τις εργασίες της.

Ο Βιομηχανικός Οίκος Ν. Ασημακόπουλου. Ο Γορτύνιος έμπορος Νικόλαος Ασημακόπουλος ιδρύει στην Πάτρα το 1870 επιχείρηση ποτοποιίας και οινοπνευματοποιίας. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1883, στο εργοστάσιό του σημειώνεται μια τεχνική καινοτομία: η παραγωγή άσμου οινοπνεύματος για την κατασκευή ηδυπότων. Ο Νικόλαος Ασημακόπουλος κατασκευάζει ένα νέο ποτό τη «μαστίχα Πατρών» στο οποίο η μαστίχα της Χίου, έχει αντικατασταθεί από αρωματικά φυτά και καρπούς. Η μαστίχα Πατρών γρήγορα γίνεται μόδα σε ολόκληρη την Ελλάδα και βραβεύεται το 1882 με αργυρό μετάλλιο στην έκθεση του Μπορντό στη Γαλλία. Μετά τη σταφιδική κρίση του 1893 το εργοστάσιο εφοδιάζεται με τελειότατα μηχανήματα και στρέφεται στην κατεργασία του σταφιδόκαρπου. Ο Νικόλαος Ασημακόπουλος εφευρίσκει ένα νέο σύστημα ζυμωτηρίου για την οινοπνευματοποίηση του σταφιδόκαρπου, αυξάνοντας κατά μεγάλο ποσοστό την παραγωγή οινοπνεύματος. Ο πρωτοπόρος κεφαλαίος-τεχνικός με τις νέες του μεθόδους εξασφαλίζει την επιτόπια κατανάλωση της μεγαλύτερης ποσότητας σταφιδόκαρπου. Η Ελληνική Κυβέρνηση τον τιμά για την εθνοφελή δράση

Ετικέτες προϊόντων της εταιρείας «Αχάια-Κλάους». (φωτ.: αρχείο ΕΛΙΑ).

του για τον Αργυρό Σταυρό των Ιπποτών του Τάγματος του Γεωργίου Α'. Οι πρώτες βάσεις στη βιομηχανία του οινοπνεύματος στην Ελλάδα έχουν τεθεί.

Αχάια - Clauss

Το 1861 ο Βαυαρός Γουσταύος Κλάους (Gustav Clauss), στέλεχος του σταφιδικού εξαγωγικού οίκου Φελς, αγοράζει μια μεγάλη έκταση στους πρόποδες του Παναχαϊκού Ορους και αρχίζει τη φύτευση αμπελώνων, δημιουργώντας μια μακρόβια επιχείρηση που στηρίζεται στην καλή ποιότητα των παραγομένων σταφυλιών και στο επιχειρηματικό του. Η εταιρεία μέχρι το 1919 χρηματοδοτείται από τους Γερμανούς μεγαλεμπόρους Φελς και Κέλερ ενώ μετά παρνάει σε ελληνικά χέρια: η οικογένεια των Πατρινών σταφιδεμπόρων Αντωνοπούλου αναλαμβάνει τη διεύθυνση και τη διαχείριση. Αντικείμενο της επιχείρησης είναι η παρασκευή οίνων, η απόσταξη κονιάκ και οινοπνεύματος και η πώληση των προϊόντων της στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Στις εφημερίδες και στα περιοδικά διαφημίζεται η μεγάλη γκάμα των προϊόντων που παράγει η εταιρεία. Η κατηγορία των επιδόρπιων οίνων περιλαμβάνει το μαλβασία, τη μαυροδάφνη, τον Αχάιο (είδος sherry). Στους επιτραπέζιους συγκαταλέγονται πέντε είδη ερυθρών εκ των οποίων οι πιο γνωστοί είναι «Καλάβρυτα» και «Δεμέ-

στιχα» -δύο είδη λευκών «Δεμέστιχα» και «Σάντα Ελενα»- και ένας ρητινίτης. Οι ειδικοί οίνοι της Αχάια είναι: Βερμούτ, Σαραβαλί, Μάλαγα, Μαδέρα, Μαρσάλα, Πορτ - Βάιν, Πορτό και Εξτρα Μοσχάτος. Επίσης, η εταιρεία παράγει έξι είδη κονιάκ, ούζο, μαστίχα και αφρώδεις οίνους: «Σαμπάνια» Cuvée Reservee, Demi-sec, Extra Dry και Rose.

Η Μαυροδάφνη της «Αχάια» πίνεται από τις Ινδίες μέχρι την Αυστραλία, από τις ΗΠΑ μέχρι την Ευρώπη και το Βόρειο Πόλο. Από το 1861 έως και το 1933 η Μαυροδάφνη βραβεύεται σε διεθνείς εκθέσεις 37 φορές με μετάλλια και βραβεία. Πρόκειται για ένα ποτό που, εκτός από το άρωμα και τη γευστικότητα που διαθέτει, είναι πασίγνωστο για τις ιαματικές του ιδιότητες.

Επί 138 συναπτά χρόνια η ΑΧΑΪΑ CLAUSS με τις δημιουργίες της βρίσκεται στην πρωτοπορία της οινοποιητικής τέχνης, προβάλλοντας διεθνώς τις εξαιρετικές ποικιλίες του πελοποννησιακού αμπελώνα.

Ζυθοποιία

Για τον Πέτρο Μάμο, γιο του Λορέντζου Μάμου, ενός από τους πρωτοπόρους της ελληνικής βιομηχανίας και της κόρης του Αθηναίου ζυθοποιού Ι. Φιξ, η ενασχόλησή του με την τελειοποίηση της τέχνης του ζύθου στην Ελλάδα αποτελεί συνέχεια μιας οικογενειακής παράδοσης. Ο Πέτρος Μάμος είναι ο πρώτος Ελλη-

Εμβληματικά πορτρέτα του Γουσταύου Κλάους, (πάνω), ιδρυτή της ομώνυμης οινοποιίας και του Πέτρου Μάμου (κάτω), ιδρυτή της πρώτης ζυθοποιίας (φωτ.: Νικόλαος Σαραφόπουλος «Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1840-1940», εκδ. «Επιστημονικό Πάρκο Πατρών, 1997»).

νας που σπουδάζει ζυθοποιία στο εξωτερικό, στη ζυθοποιητική Ακαδημία Μονάχου και επί αρκετά χρόνια κάνει πρακτική εξάσκηση σε διάφορα φημισμένα εργοστάσια στη Γερμανία. Όταν επιστρέφει, το 1901, αναλαμβάνει τη διεύθυνση του ζυθοποιείου που είχε ιδρύσει ο πατέρας του στους Αμπελόκηπους στην Αθήνα. Παρά το γεγονός ότι η «Μελαχροινή του Μάμου» υπήρξε η δημοφιλής μπίρα των Αθηναίων, το εργοστάσιο υποκύπτει στον ανταγωνισμό των δυο μεγάλων ζυθοποιείων Φιξ και Κλωναρίδου. Ο Πέτρος Μάμος φεύγει το 1905 για να εργασθεί ως διευθυντής σε ζυθοεργοστάσιο της Βαυαρίας, ενώ η ιδέα της ίδρυσης μιας πετυχημένης επιχείρησης στροβιλίζεται συνεχώς στο μυαλό του. Επανέρχεται στην Πάτρα και στις 13 Ιουλίου 1908 με την υποστήριξη του τραπεζικού και σταφιδοεξαγωγικού Οίκου Αμβούργερ ιδρύει το Πατραϊκό Εργοστάσιο Ζυθοποιίας και Παγοποιίας. Το εργοστάσιο λειτουργεί με ευρωπαϊκές προδιαγραφές: ο μηχανικός εξοπλισμός του έρχεται από τη Γερμανία και ανανεώνεται συνεχώς, από το 1916 δε ηλεκτροκινείται. Η διαυγής και γευστική μπίρα που κατασκευάζει διχοθεύεται σε όλη την Ελλάδα. Στις αρχές της δεκαετίας του '30 το εργοστάσιο ζυθοποιίας «Πέτρος Μάμος Α.Ε.» αδυνατώντας να ανταποκριθεί στον ανταγωνισμό της μπίρας Φιξ, αναγκάζεται να σταματήσει τη λειτουργία του -αυτή τη φορά οριστικά.

Ο κεντρικός μώλος Αγίου Νικολάου. Ανώνυμη φωτογραφία π. 1900. Τα στοιβαγμένα εμπορεύματα και η κίνηση στον λιμενοβραχίονα μαρτυρούν το σφρίγος του λιμανιού (φωτ.: Χάρης Γιακουμής «Η Ελλάδα. Φωτογραφικό και λογοτεχνικό ταξίδι στον 19ο αι.», εκδ. «Μπάστας-Πλέσσας», 1997).

Το λιμάνι της Πάτρας

Η συμβολή του στην ανάδειξη της πόλης σε εμπορικό και μεταναστευτικό κέντρο

Του **Λεωνίδα Σωτηρόπουλου**

Επίκουρου Καθηγητή Πανεπιστημίου Πατρών

Ο FERNAND Braudel στο κλασικό έργο του «Μεσόγειος» γράφει, «Χωρίς αγορά και δρόμους δεν υπάρχουν πόλεις. Τροφή των πόλεων είναι η κίνηση... όλα τα λιμάνια βρίσκονται εξ ορισμού στις διασταυρώσεις των θαλασσιών και των χερσαίων δρόμων».

Την Πάτρα, λοιπόν, ποιοι δρόμοι και ποιες αγορές την καθορίζουν;

Στη μακρόχρονη ιστορία του λιμανιού των Πατρών διατηρούνται ή επανεμφανίζονται ορισμένες συγκοινωνιακές οδοί που συνέδεαν το λιμάνι αυτό με συγκεκριμένα γεωγραφικά σημεία. Η συνεχής διαχρονική επαφή με την ανατολική ακτή της Ιταλίας (Ανκόνα, Μπρίντζι, Βενετία, Τεργέστη) καθώς και με τα Ιόνια νησιά κυριαρχούν, ενώ άλλες συνδέσεις που κατά περιόδους δραστηριοποιήθηκαν (Αμερική, Αγγλία, Πειραιάς) έχουν πάψει σήμερα να είναι θαλάσσιες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υφίστανται καθόλου.

Σήμερα οχηματαγωγά πλοία συν-

δέουν το λιμάνι των Πατρών με τα ιταλικά λιμάνια της Αδριατικής, διακινώντας σημαντικότερους αριθμούς επιβατών, οχημάτων και εμπορευμάτων. Μολονότι η απαρχή αυτής της δυναμικής κίνησης είναι η δρομολόγηση του οχηματαγωγού ΕΓΝΑΤΙΑ στα 1960, τακτικές θαλάσσιες επαφές με τα ίδια αυτά λιμάνια υπήρχαν από πολύ παλιά. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τον 18ο αιώνα συναντάμε γραμμή Πάτρας – Ανκόνας, ότι το 1828 και 1830 υπήρχε τακτική γραμμή μεταξύ Πάτρας και Ιονίων νήσων, Ανκόνας, Μπρίντζι, και ότι από το 1929 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1930 η Πάτρα συνδέεται με το Μπρίντζι με υδροπλάνο της ιταλικής εταιρείας «Αεροεσπρέσο». Σημειώτε τον, επίσης, ότι τη δεκαετία του 1950-60 έφθαναν στην Πάτρα από την Τεργέστη με φορτηγά πλοία περίπου 60.000 τόνοι φορτίου (κυρίως ξυλεία και κατά δεύτερο λόγο χαρτόμαζα).

Η μαύρη σταφίδα, ως εξαγωγικό προϊόν, δημιουργεί στενότερες επαφές με την Αγγλία, που ήταν και ο

κύριος αγοραστής, και μάλιστα στην χρυσή εποχή του εμπορίου αυτού, δηλαδή στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η μετανάστευση προς την Αμερική, κυρίως στις αρχές του αιώνα μας, έδωσε στο λιμάνι της Πάτρας άλλον ένα σημαίνοντα ρόλο.

Προπολεμικές συνδέσεις

Η θαλάσσια σύνδεση της πόλης με την πρωτεύουσα (μέσω Πειραιώς) που αναπτύχθηκε ζωηρά μετά την διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, δεν υφίσταται τώρα πλέον. Εχουν καταργηθεί παρομοίως και πολλές προπολεμικές γραμμές όπως Αστακός – Μύτικας – Λευκάδα – Πρέβεζα – Αμφιλοχία – Πάτρα ή Πειραιάς – Μονεμβασία – Νεάπολις – Κύθηρα – Γύθειο – Σολοτέρι – Πόρτο Κάγιο – Γερολιμένας – Μέζαπο – Σελίνιτσα – Καρδαμύλη – Καλαμάτα – Μεθώνη – Κορώνη – Πύλος – Μάραθον – Κατάκωλον – Πάτρα. Η επικοινωνία με τις

περιοχές αυτές γίνεται σήμερα με οδικές αρτηρίες. Αλλωστε και οι σιδηροδρομικές γραμμές που, από το τέλος του 19ου αιώνα έρχονται να ενισχύσουν το χερσαίο συγκοινωνιακό δίκτυο, αποδυναμώνουν την ακτοπλοΐα.

Φορτία

Η σύντομη αυτή αναφορά στο πλέγμα «δρόμων» που γεωγραφικά προσδιορίζουν την Πάτρα, μας εισάγει στις αγορές που το παρήγαν και το τροφοδότησαν.

Στη σταφίδα αναφερθήκαμε ήδη. Η σταφίδα καλλιεργείται κατά μήκος των πελοποννησιακών ακτών από την Κόρινθο μέχρι την Καλαμάτα (και σε ορισμένα από τα Ιόνια Νησιά) όμως μετά την επανάσταση του '21, η Πάτρα γίνεται βαθμηδόν το κέντρο αυτού του εμπορίου, συλλέγοντας το προϊόν αυτό από την πελοποννησιακή ενδοχώρα και φορτώνοντας το σε πλοία στο λιμάνι της, ή φορτώνοντας από περιφερειακά λιμάνια (Αί-

Συνέχεια στην 16η σελίδα

Αρχές του αιώνα. Λιμάνι της Πάτρας. Μετανάστες σε αναμονή για επιβίβαση σε υπερωκεάνιο (φωτ.: αρχείο ΕΛΙΑ).

Συνέχεια από την 15η σελίδα
 γιο, Κατάκωλο) αλλά μέσα από εμπορικές συμφωνίες που έχουν γίνει στην «αγορά» των Πατρών. Η Πάτρα έτσι αναπτύσσεται ως εμπορικό και τραπεζικό κέντρο. Σε σχέση με τη σταφίδα, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι η Πάτρα ήταν η αγορά/χρηματιστήριο αυτού του προϊόντος.

Βέβαια, η Πάτρα δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτό το φορτίο. Επεκτείνει την ενδοχώρα της, ώστε, παραδείγματος χάριν, κάποια στιγμή μεταφορτώνει τυριά από τους Αγίους Σαράντα, με τους οποίους είχε σύνδεση με τακτική γραμμή, εξάγει καπνά από την Αιτωλοακαρνανία που έρχονται με μαούνες διασχίζοντας τον Πατραϊκό Κόλπο, εμπορεύεται γλυκόριζα, εισάγει τόσο μπακαλάο όσο και ένα σωρό άλλα προϊόντα που προωθεί σε διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου.

Οι ανάγκες αυτές δημιουργούν εμπορικές και εργασιακές ευκαιρίες που καλύπτονται με κίνηση πληθυσμών προς την πόλη αυτή, από τα Ιόνια Νησιά καθώς και από περιοχές της πελοποννησιακής ενδοχώρας και ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι αριθμοί των νέων αυτών κατοίκων είναι τόσο σημαντικοί που μετεπαναστατικά δημιουργούν θέμα αυτοχθόνων/ετεροχθόνων. Συγχρόνως δημιουργούνται παροικίες ξένων, κυρίως Αγγλων, Γερμανών και Ιταλών. Εποχιακές ανάγκες για εργατικά χέρια φέρνουν συχνά το φθινόπωρο στην Πάτρα κατοίκους γειτονικών χωριών για να εργασθούν στη σταφίδα.

Μεταναστευτική ροή

Ομως μια σημαντικότερη αλλά διαφορετική μετακίνηση πληθυσμού που χαρακτήρισε την Πάτρα, ήταν η μεταναστευτική ροή στις αρχές του 20ού αιώνα από την ανατολική Μεσόγειο προς την Αμερική, που πέρασε από το λιμάνι της, φέρνοντας, απ' ό,τι φαίνεται, στην πόλη για να μετα-

ναστεύσουν ακόμα και άτομα από τη Μικρά Ασία. Το λιμάνι της Πάτρας ήταν για πολλές ναυτιλιακές εταιρείες σημαντικός κόμβος, όπου συγκεντρώνονταν μετανάστες από μια ευρύτερη περιοχή, για να μεταβούν στην Αμερική. Εταιρείες, όπως η «Κόζουλιτς Λάιν», δημιουργούν καταυλισμούς όπου μαζεύονται οι υποψήφιοι μετανάστες και προετοιμάζονται (με ιατρικούς ελέγχους κ.λπ.) για το μακρινό ταξίδι στη ξενιτιά.

Πόλη – λιμάνι

Οι δομές αυτές που εν συντομία περιγράψαμε, χαρακτηρίζουν νομίζω ένα ιδιαίτερο τύπο πόλης: την πόλη-λιμάνι. Πρόκειται για μια πόλη που ο πληθυσμός της είναι ανομοιογενής, συνέχεται δε σχεδόν αποκλειστικά μέσω οικονομικών σχέσεων, που συνήθως καθορίζουν και την παραμονή του στο χώρο αυτό. Οι πόλεις αυτές αναπτύσσουν ένα ιδιόρ-

ρυθμο κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, αφενός μεν λόγω της συρροής σ' αυτές διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων που συχνά διατηρούν στοιχεία της ιδιαιτερότητάς τους, αφετέρου δε λόγω της επαφής τους με άλλα εμπορικά κέντρα που λειτουργούσαν ως εμπορικοί ανταποκριτές των πόλεων αυτών (ανταλλάσσοντας συχνά παράλληλα με τις εισαγωγές / εξαγωγές και ιδέες, μόδες, τάσεις). Αυτά είναι χαρακτηριστικά αρκετών πόλεων της ανατολικής Μεσογείου, όπως της Θεσσαλονίκης, Σμύρνης, Αλεξάνδρειας, Βηρυτού.

Η Πάτρα (όπως και οι άλλες πόλεις-λιμάνια που προαναφέραμε) ανδρώθηκε τον 19ο αιώνα, παράλληλα με το λιμάνι της, που μεγάλωνε και ενδυναμωνόταν. Δημογραφικά δείχνει καλπάζοντες ρυθμούς αύξησης, διαθέτει οικονομική ευρωστία που την μετατρέπει σε πόλο έλξης. Εμποροι από τη Σμύρνη, παραδείγματος χάριν, καταφεύγουν σ' αυτήν

μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, επαγγέλματα δημιουργούνται όπως του κασελοκαρφωτή (για τις κασέλες σταφίδας) του σημειωτή φορτίου, των μαουσιέρηδων. Στην ουσία η ακμή των πόλεων-λιμανιών στην ανατολική Μεσόγειο τον 19ο αιώνα οφείλεται σε ένα σημαντικό βαθμό στον εκβιομηχανισμό που συντελείται στη Δύση. Οι πόλεις αυτές της ανατολικής Μεσογείου αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο νησίδες νεωτερισμού που συνδέαν μία οικονομικά παραδοσιακή «ενδοχώρα» με τις ανάγκες που δημιούργησε στις αγορές της Δύσης η βιομηχανική επανάσταση. Ετσι δεν είναι περίεργο ότι ως πόλεις ανέπτυξαν ένα κοσμοπολίτικο τόνο που επηρέαζε και την «ενδοχώρα» που συνδεόταν οικονομικά μαζί τους.

Η εικόνα αυτή της Πάτρας ως πόλη-λιμάνι, έτσι όπως περιγράφηκε, αλλοιώνεται και αλλάζει μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά το λιμάνι της διατηρεί τη δυναμικότητά του, όντας σήμερα ένα από τα πιο μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου σε κίνηση οχηματαγωγών/επιβατικών πλοίων.

Πλοίο της «Αυστρο-αμερικάνας» της γραμμής Πάτρα-Αμερική σε καρτ ποστάλ εποχής. Η αυστριακή εταιρεία μετέφερε αποκλειστικά τους Έλληνες μετανάστες από Πάτρα σε Αμερική μέχρι το 1907. Ιδρύθηκε στη συνέχεια η πρώτη από τις ελληνικές ωκεανοπόρες γραμμές και η μεταφορά επιβατών μοιράστηκε.

Βιβλιογραφία Braudel, F. Μεσόγειος. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993.

Βλασσόπουλος, Ν. Τα πρώτα Ιονικά Ατμόπλοια. Αθήνα: Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, 1992.

Keyder, R., Ozveren, E., Quataert, D. «Port Cities of the Eastern Mediterranean». Review Vol. XVI (4) 1993.

Μούλιας, Χρ. Η διάσταση Αυτοχθόνων και Ετεροχθόνων στην Μετεπαναστατική Πάτρα (1828-1850). Πάτρα: 1995.

Σωτηρόπουλος, Α. Μαρτυρίες για το Λιμάνι των Πατρών πριν από το '60. Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1993.

— «Θαλάσσιες διασυνδέσεις τον λιμένα Πατρών». Σκαρτσής, Σ. (επιμ.) Πατραϊκά Χρονικά. Πάτρα: Αχαϊκές Εκδόσεις, 1996.

— «Η Πάτρα το 19ο και 20ο αιώνα, οικονομική ζωή και παροικίες». Η πολιτισμική Φυσιολογία της Πάτρας. Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997.

Τριανταφύλλου, Κ. Ιστορικό Λεξικό των Πατρών. Πάτρα, 1995.

Η πατρινή κοινωνία

Πολυεθνική η σύνθεση της πόλης, με αστικό χαρακτήρα και κοσμοπολίτικο πνεύμα

Των Χρ. Μούλια και Κων. Πανίτσα

ΤΟ 1828 που απελευθερώθηκε η Πάτρα ο πληθυσμός της έφθανε τους 4.000 κατοίκους, ενώ 20 χρόνια μετά σχεδόν είχε τετραπλασιαστεί (15.400 κάτοικοι), χάρις στη μεταναστευτική ροή από περιοχές του αλύτρωτου Ελληνισμού και από γειτονικά ορεινά μέρη.

Στα μέσα του 19ου αιώνα η πρωτεύουσα της Αχαΐας λογαριαζόταν σαν το κύριο εξαγωγικό κέντρο του κράτους (το λιμάνι της σταφίδας) και αυτό συνεχίστηκε μέχρι το άνοιγμα του Ισθμού της Κορίνθου (1893). Την ίδια εποχή η Ερμούπολη εθεωρείτο η αποθήκη της ανατολικής Μεσογείου (εισαγωγικό – διαμετακομιστικό κέντρο) και ο Πειραιάς το εισαγωγικό λιμάνι που παρουσίαζε σημεία βιομηχανικής ανάπτυξης. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, που εκτεινόταν πέρα από το οικονομικό και σε κοινωνικό επίπεδο, σφυρηλάτησαν τοπικές συνειδήσεις με ανταγωνιστικές διαθέσεις και κάθε πόλη λειτουργούσε αυτόνομα, αφού δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμα συνθήκες εθνικής οικονομίας.

Πολύ σύντομα ήταν εμφανής στην Πάτρα η ευμάρεια του αστικού της στοιχείου, με την έντονη κοινωνική ζωή και με την ανοικοδόμηση μεγαλοπρεπών κτιρίων στην Κάτω πόλη, που ήταν το κέντρο του εμπορίου. Σημαντικό μέρος του διαθέσιμου κεφαλαίου των εμπόρων διετεθή για την ανέγερση των πολυτελών κατοικιών τους, απόδειξη της αφοσίωσής τους στην αναπαραγωγή ενός αστικότερου τρόπου ζωής. Αλλά για συνειδητοποιημένο αστικό στοιχείο δεν μπορεί να γίνει λόγος, διότι η διαμόρφωσή του προϋποθέτει μακρύ παρελθόν που δεν υπήρχε εδώ, όταν μάλιστα οι καινούργιες κοινωνικές ισορροπίες που προέκυψαν μετά την Απελευθέρωση προκάλεσαν ανακατατάξεις στην κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης και ανέτρεψαν τις παλιές ιεραρχίες.

Η εισβολή του νεοκλασικισμού σηματοδοτείται τη δεκαετία του 1830, ενώ την ίδια περίοδο αρχίζει και η ανέγερση του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα, πάνω σε σχέδια του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου. Η αγιογράφηση της οροφής έγινε από το συγγραφέα της «Βαβυλωνίας» Δημήτριο Χατζηασλάνη-Βυζάντιο.

Νεωτερισμοί

Χάρις στην πολυεθνική σύνθεσή της, η τοπική κοινωνία είχε έναν αέρα κοσμοπολιτισμού, με συνέπεια την υιοθέτηση δυτικών τροπων συνηθειών στη συμπεριφορά, τη διασκέδαση, το ντύσιμο και τις κοινωνικές συναναστρο-

Το τραμ έξω από την αγγλική εκκλησία, σε κάρτα έκδοσης του Χρ. Βαριαντζά. Δύο γραμμές του τραμ εγκαινιάσθηκαν μέσα στην πόλη την Κυριακή των Βαΐων του 1902. Το 1905 η γραμμή επεκτάθηκε ως την εξοχή των Ιτιών (φωτ.: «Πάτρα 1900» Αλέκου Μαρασλή, 1978).

φές. Η περιγραφή μιας γιορτής στην οικία των Χίων εμπόρων αδελφών Φακίρη τον Ιανουάριο 1836 από τον Βαυαρό περιηγητή Λουδοβίκο Στόιμπ επιβεβαιώνει τα παραπάνω, όπως και η εγκατάσταση από το 1840 «νεωτεριστή γυναικείων ευρωπαϊκών φορεμάτων» και «διδασκάλου των χορών των συνηθιζόμενων εις όλην την Ευρώπην» και η «ειδοποιήσις» του καταστήματος των αδελφών Παπαρρήτορα ότι παρελήφθησαν και διατίθενται διάφορα ευρωπαϊκά υφάσματα και είδη αμφίεσης «του τελευταίου συρμού» (1842). Κύριοι φορείς των συμπεριφορών αυτών ήταν οι ξένοι έμποροι, που βρήκαν μιμητές στην ανώτερη κοινωνική τάξη, ενώ τα χαμηλότερα στρώματα εκφράζονταν με παραδοσιακές και λαϊκές πολιτιστικές φόρμες. Οσο περνάει ο καιρός αρχίζει να επικρατεί η ευρωπαϊκή ενδυμασία, ενώ η παραδοσιακή φορεσιά, η φουστανέλα, σιγά σιγά φαντάζει αταίριαστη με την καινούργια όψη που θέλει να δείχνει ο Ελληνισμός.

Παρ' όλα αυτά στα τέλη της δεκαετίας του 1910 υπήρχαν ακόμα στην Πάτρα πέντε ελληνορόαφτες, όπως ελέγοντο όσοι έραβαν παραδοσιακές ελληνικές φορεσιές.

Λέσχες

Από το 1837 λειτουργούσε στην Πάτρα «Λέσχη» που ήταν χώρος κοινωνικών συναθροίσεων της άρχουσας τάξης και συνέλευσης

των εμπόρων, για να ενημερωθούν και να ανταλλάξουν εμπορικές πληροφορίες, να αποφασίσουν για τα διάφορα ζητήματά τους, να σχολιάσουν τις πολιτικές εξελίξεις και να διασκεδάσουν.

Τέτοιες λέσχες λειτούργησαν πολλές στην διάρκεια του 19ου αιώνα αλλά και μετέπειτα. Μέσα στις ασχολίες των θαμώνων τους ήταν η ανάγνωση βιβλίων και εφημερίδων, ελληνικών και ξενόγλωσσων, η χαρτοπαίξια, το μπιλιάρδο και οι χοροί. «Επειτα εροβόλησα σιγά σιγά προς την πλατεία Γεωργίου και ανέβηκα στη λέσχη, όπου εβυθίστην εις την ατελείωτον ανάγνωσιν της “Ντεμπά” και της “Ρεβού”, λίαν προσφιλών πνευματικών εντρυφημάτων εις τους καλούς εμπόρους των Πατρών», γράφει ο Μιχαήλ Μητσάκης στο βιβλίο του «Αυτόχειρ» (1895), διηγούμενος τις εντυπώσεις του από μια διήμερη επίσκεψή του στην Πάτρα.

Ξένοι

Οι ξένες κοινότητες ξεχώριζαν στην τοπική κοινωνία από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, κυρίως η αγγλική και η ιταλική. Η αγγλική παροικία γνώρισε μεγάλη ακμή μέχρι το 1940 και ήταν πάντοτε αντικείμενο θαυμασμού από τους ντόπιους, για τον τρόπο που ζούσαν τα μέλη της και τις πολύμορφες δραστηριότητές τους. Οι πρώτοι που έπαιξαν ποδόσφαιρο στην Πάτρα στα τέλη

του 19ου αιώνα ήταν παιδιά Αγγλων σταφιδεμπόρων εγκατεστημένων στην πόλη και έκτοτε το νεοφανές άθλημα άρχισε να κερδίζει έδαφος. Πριν από το 1900 ήταν γνωστό στην Πάτρα και το τένις, που παιζόταν από μέλη της ευρωπαϊκής παροικίας και ελάχιστα στους αυτόχθονες φίλους τους, γόνους πλουσιών οικογενειών. Μάλιστα το 1908 οι ξένοι πρόξενοι που υπηρετούσαν στην πρωτεύουσα της Αχαΐας ίδρυσαν και λέσχη.

Μια άλλη δυναμική κοινότητα ήταν των καθολικών, Ιταλών και Μαλτέζων στην συντριπτική πλειονότητά τους, η οποία στην καμπή του 19ου αιώνα έφτασε να αντιπροσωπεύει το 5% του πληθυσμού της πόλης. Η οικονομική τους κατάσταση δεν ήταν όπως των μελών της αγγλικής παροικίας. Οι περισσότεροι ασχολούνταν με την αλιεία, εργάζονταν σε σταφίδαποθής ή ήταν τεχνίτες. Παρ' όλα αυτά είχαν σημαντική παρουσία στην κοινωνική ζωή της πόλης. Το 1892 ίδρυσαν φιλαρμονική, η οποία έδινε το παρόν σε όλες τις εκδηλώσεις της παροικίας, ενώ το 1857 ιδρύθηκε καθολικό παρθενγωγείο, στο οποίο φοιτούσαν και ορθόδοξες μαθήτριες. Το 1910 λειτουργούσαν στην Πάτρα καθολικό σχολείο αρρένων επί της οδού Ζαΐμη, θηλέων επί της οδού Κορίνθου, ένα άλλο σχολείο δίπλα στον καθολικό ναό και καθολικό νηπιαγωγείο.

Συνέχεια στην 18η σελίδα

Συνέχεια από την 17η σελίδα

Το 1867 παραχωρήθηκε εθνικό οικόπεδο για την ανέγερση του αγγλικανικού ναού του Αγ. Ανδρέα, ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πέτρες για τον εξωτερικό στολισμό του μεταφέρθηκαν από την Αγγλία ως έρμα των πλοίων που έρχονταν να φορτώσουν σταφίδα.

Πολύ νωρίτερα, επί Καποδίστρια, είχε παραχωρηθεί οικόπεδο για την ανέγερση του ναού των καθολικών, αυτό στο οποίο είναι χτισμένος ο σημερινός καθολικός ναός του Αγ. Ανδρέα.

Ριζοσπαστισμός

Η Πάτρα ήταν η πρώτη ελληνική πόλη που δέχτηκε Ιταλούς πολιτικούς φυγάδες, μετά την αποτυχημένη προσπάθεια για ενοποίηση της Ιταλίας (1849). Παρότι όσο έμειναν στην Πάτρα οι πρόσφυγες αυτοί δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ριζοσπαστική πολιτική παράδοση, κληροδότησαν στην πόλη πολλά στοιχεία από την πολιτιστική τους κληρονομιά. Μάλιστα πλάσθηκε ο μύθος ότι υπήρξαν ο πυρήνας της ιταλικής παροικίας των Πατρών και ότι χάρις σ' αυτούς μετακενώθηκαν στην Πάτρα οι εθνικιστικές και ριζοσπαστικές ιδέες του ιταλικού *risorgimento*, οι οποίες τάχα επηρέασαν στη διαμόρφωση των προοδευτικών κινήσεων που εκδηλώθηκαν στην αχαϊκή πρωτεύουσα. Η νεότερη όμως ιστορική έρευνα απέδειξε ότι ελάχιστοι εγκατεστάθηκαν μόνιμα στην Πάτρα, ενώ οι περισσότεροι επέστρεψαν στην πατρίδα τους μετά την ενοποίηση της Ιταλίας (1861).

Στις 12 Μαρτίου 1837 η πόλη αναστατώθηκε από μια στάση που υποκίνησαν οι Χιώτες έμποροι Παντελής και Ανδρέας Φακίρης. Ακολούθησαν ταραχές που διήρκεσαν μία εβδομάδα και τελικά η στάση κατεπνίγη με την επέμβαση του στρατού. Φαινομενικά όλα οφείλονταν στην άρνηση των αντιθωνιστών εμπόρων των Πατρών να πληρώσουν έναν νεοεισαχθέντα φόρο που αυθαίρετα κατένειμε ο νομάρχης και για την είσπραξή του οι κλητήρες αφαίρεσαν αναγκαστικά από αρκετά καταστήματα, μεταξύ των οποίων και των αδελφών Φακίρη, εμπορεύματα πολύ μεγαλύτερης αξίας. Κατ' ουσία όμως επρόκειτο για ξέσπασμα οργής των Πατρινών κατά των αυθαιρεσιών της εξουσίας. Πάγιο αίτημα της πλειονότητας των Πατρινών ήταν η παραχώρηση Συντάγματος, γι' αυτό και οι ντόπιοι πολιτικοί, απηχώντας και τις προτιμήσεις της βάσης, εκδηλώθηκαν ανοικτά υπέρ της συνταγματικής μεταβολής του 1843, η οποία έγινε πανηγυρικά δεκτή από το λαό της πόλης.

Μεγάλος ήταν και ο αντίκτυπος στην έξωση του Οθωνα. Από καιρό υπέβρασε στην Πάτρα κλίμα προετοιμασίας και στις 6 Οκτωβρίου 1862 εξερράγη αντιθωνική στάση με πρωτεργάτες τον Μπενιζέλο Ρούφο και τον Παναγιώτη Χα-

Το καφεστιατόριο «Ανθεια» στην ομώνυμη περιοχή. Παραγγελία προγεύματος, οίνος, εδώδιμα και ποτά, ζύθος, τα προσφερόμενα είδη. Αρωμα εξοχής της παλιάς Πάτρας, όπως τη διέσωσε σε κάρτα ο εκδότης Α. Πάσχας (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή, Πάτρα, 1978).

λικιόπουλο. Μετά την έξωση του Οθωνα διορίστηκε βραχύβια τοπική προσωρινή διοικητική επιτροπή, η οποία απαρτίστηκε από ακραιφνείς ρουφικούς.

Το 1893 ιδρύθηκε στην Πάτρα από τον δικηγόρο Βασ. Δουδούμη, τον αρχιτέκτονα Αριστ. Θάλη και άλλα προοδευτικά στοιχεία η «Σοσιαλιστική Αδελφότης». Η οικονομική κατάσταση των Πατρών την περίοδο εκείνη ήταν πολύ κακή, λόγω της μεγάλης σταφιδικής κρίσης, και αυτό ευνοούσε τέτοιες πρωτοβουλίες.

Παρ' όλα αυτά δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν σε ουσιαστικές παρεμβάσεις και διασπάστηκαν σύ-

ντομα, διότι δεν ήταν ενιαία η πολιτική τοποθέτησή τους.

Οι Γοβιοί

Μία άλλη άτυπη ομάδα προοδευτικών πολιτών, ανεξάρτητων από κόμματα αλλά με σεβασμό στη μνήμη του Χαρ. Τρικούπη, οι οποίοι προβληματίζονταν πάνω στα καυτά προβλήματα της εποχής, σχηματίστηκε το 1900. Ήταν η ομάδα των «Γοβιών», όπως τους ονόμασαν με φιλοπαίγμονα διάθεση οι συμπολίτες τους, επειδή όταν έβγαιναν από το συμβολαιογραφείο του Διον. Αντωνόπουλου μετά τις συνεδρίες τους, έδιναν την εντύπωση γοβιών που βγαίνουν από τις κρύπτες τους. Στην ομάδα αυτή μπήκε και ο νεαρός δικηγόρος Δημήτριος Γούναρης, ο οποίος εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής στις εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1902, με έναν συνδυασμό ανεξάρτητων υποψηφίων. Νέος ακόμα δοκίμασε τον θεωρητικό πειρασμό του σοσιαλισμού και σε όλη του τη ζωή βάδισε αντίθετα προς το βίαιο ρεύμα της εποχής του. Στο τέλος πλήρωσε με την ίδια του τη ζωή για συσσωρευμένα λάθη, για τα οποία ο ίδιος ήταν ελάχιστα υπεύθυνος, αν και θα μπορούσε να είχε φύγει, για να γλιτώσει από τους εχθρούς του.

Ενας άλλος σπουδαίος Πατρινός πολιτικός ήταν ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, μετριοπαθής αντίπαλος του Δημ. Γούναρη, θιασώτης του πολιτικού φιλελευθερισμού. Εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής το 1910, από το 1911 διετέλεσε επανειλημμένως υπουργός και στις 24.10.1924 ορκίστηκε πρωθυπουργός. Εξορίστηκε από το καθεστώς Μεταξά και πέθανε στην Αθήνα στις 27.3.1938, όπου είχε μεταφερθεί

από το νησί της εξορίας του βαριά άρρωστος.

Ψυχαγωγία

Από τους πιο ζωντανούς χώρους καθημερινής ανάπαυλας των Πατρινών ήταν τα καφενεία. Τα πιο ονομαστά από αυτά, τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ήταν του Γιογκαράκη, στις σκάλες στην αρχή της οδού Γεροκωστοπούλου, το «Μπουγιούκ Ντερέ» (Κορίνθου και Γούναρη), το «Πάγκειον» (Κολοκοτρώνη και Μαιζώνος), του Καπογιαννάτου (Αγ. Νικολάου και Κανακάρη), το «Λεσχίδιον», η μπούρσα της σταφίδας, κ.ά.

Μια άλλη ψυχαγωγία, που όσο περνούσαν τα χρόνια κέρδιζε έδαφος, ήταν οι ομαδικές εκδρομές στα Ολύμπια, τους Δελφούς, την Κυλλήνη, τα Καλάβρυτα και σε άλλα γειτονικά μέρη και οι πεζοπορίες στις εξοχές γύρω από την πόλη. Οι εκδρομές αυτές οργανώνονταν από διάφορους συλλόγους και αθλητικά σωματεία και συμμετείχαν συνήθως 300-500 άτομα. Μάλιστα από το 1914 υπήρχε και «Ομίλος Εκδρομένων», που διοργάνωνε πεζοπορίες και σιδηροδρομικές εκδρομές. Από τους πιο γνωστούς πεζοπόρους ήταν ο ακάματος ιατρός Χρήστος Κορύλλος, ο οποίος δημοσίευσε σε τρία πολύ ενδιαφέροντα τεύχη εντυπώσεις από ισάριθμες οδοιπορίες του από την Πάτρα προς την Σπάρτη, την Τρίπολη και την Καλαμάτα.

Το θέατρο «Απόλλων»

Στη δεκαετία του 1830 το πιάνο είχε καθιερωθεί σε όλα τα μεγαλοαστικά σπίτια της πόλης, ενώ από τις αρχές του αιώνα μας αρχίζει να καθιερώνεται και ο φωνό-

Ο Δημήτριος Γούναρης, μία από τις τραγικές πολιτικές φυσιογνωμίες του 20ού αιώνα. Προήλθε από την προοδευτική ομάδα των ονομαζόμενων «Γοβιών», η οποία σχηματίστηκε στην Πάτρα του 1900. Είκοσι τρία χρόνια αργότερα πλήρωσε με σφαίρες του εκτελεστικού αποσπάσματος μερίδιο των λαθών της Μικρασιατικής Εκστρατείας (φωτ.: αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

γραφος. Για θεατρική υποδομή όμως δεν μπορεί να γίνει λόγος το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Βέβαια, δεν λείπουν οι παραστάσεις όπερας από ιταλικούς θιάσους που επισκέπτονταν την Πάτρα. Πάντως, το ενδιαφέρον για το θέατρο ήταν μεγάλο, αν κρίνουμε από τα πολλά θεατρικά έργα, πρωτότυπα και μεταφράσεις, που εκδόθηκαν τον 19ο αιώνα από τα πατρινά τυπογραφεία. Το 1871 άρχισε η ανέγερση του θεάτρου «Απόλλων», στη σημερινή πλατεία Γεωργίου Α', στη θέση που το είχε τοποθετήσει ο Σταμάτιος Βούλγαρης το 1829, όταν χάραζε το πολεοδομικό σχέδιο της Κάτω (νέας) πόλης. Μέσα σ' ένα χρόνο ολοκληρώθηκε η κατασκευή του και άρχισε να λειτουργεί, χάρις στη χρηματοδότηση της πολυεθνικής εμπορικής κοινωνίας των Πατρών, η οποία του προσέδωσε ξεχωριστή αίγλη και το κατέστησε εξάρχοντα χώρο κοινωνικής προβολής. Στην ίδια πλατεία τοποθετήθηκαν την επόμενη χρονιά (1873) τα γαλλικής κατασκευής σιντριβάνια που υπάρχουν μέχρι σήμερα.

Ιδρύματα

Πολύ νωρίς εκδηλώθηκαν στην Πάτρα πρωτοβουλίες για την ίδρυση ευαγών ιδρυμάτων. Σε πόλεις με έντονες κοινωνικές αντιθέσεις η εκδήλωση ανάλογων πρωτοβουλιών εξασφαλίζει κοινωνικές ισορροπίες και λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλίδα στις κοινωνικές εντάσεις. Στα τέλη του 19ου αιώνα καταγράφεται η λειτουργία αρκετών σωματείων, δημοτικού νοσοκομείου, βρεφοκομείου, ασύλου φρενοβλαβών, πτωχοκομείου, εσπερινής «Σχο-

Η πλατεία Γεωργίου Α', εστία της παλιάς αστικής κοινωνίας της Πάτρας. Τα δύο σιντριβάνια στήθηκαν το 1874 και ο οριστικός εξωραϊσμός με πλακόστρωση και δέντροφύτευση έγινε το 1902. Αριστερά κυριαρχεί το θέατρο «Απόλλων». Κτισμένο το 1872 σε σχέδια του Τσίλερ, βρίσκεται ανάμεσα στα πρώτα θέατρα όπερας στην Ευρώπη. Η τότε πολυεθνική κοινωνία της πόλης, το αγάλιασε και του προσέδωσε αίγλη. Ως τις αρχές του αιώνα δίνονταν μόνο παραστάσεις μελοδράματος με μετακλήσεις ιταλικών κυρίως θιάσων. Το θέατρο «Απόλλων» δεν ήταν χώρος μόνο θεατρικής πράξης. Ήταν ταυτόχρονα και χώρος εκδήλωσης μιας ιδιαίτερης αστικής συνείδησης: αυτής που διαμορφώθηκε μέσα στο πολυεθνικό κλίμα της μετεπαναστατικής Πάτρας (φωτ.: αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

λής του Λαού» (οδός Κανακάρη), που συντηρούνταν από το σύλλογο των Καλαβρυτινών, άλλης όμοιας σχολής του συλλόγου «Ορθοδοξία», που λειτουργούσε στην Ανω πόλη και τελούσε υπό την προστασία του Αρχιεπισκόπου Πατρών Ιερόθεου Μητρόπουλου και της «Βιοτεχνικής

Εταιρείας», η οποία διέθετε βιβλιοθήκη 3.000 τόμων περίπου και διατηρούσε ημερήσιες και νυχτερινές σχολές αρρένων και θηλέων, όπου διδάσκονταν εμπορικά κυρίως μαθήματα στην αρρένων και στη θηλέων ραπτική κ.λπ. Επίσης υπήρχε και η «Σχολή των Απόρων Παίδων» των ελεύθερων

τεκτόνων, που στεγαζόταν σε ι-διόκτητο κτίριο στο οποίο διανυκτέρευαν πολλοί από τους μαθητές και διδάσκονταν τέχνες και τα γράμματα του δημοτικού σχολείου. Λίγο αργότερα (1910) καταγράφονται περισσότερα από σαράντα φιλανθρωπικά και επαγγελματικά σωματεία και αδελφότητες ετερόχθονων.

Φωταγώγηση

Η κατάσταση του φωτισμού στην Ελλάδα, αρκετές δεκαετίες μετά την Απελευθέρωση ήταν υποτυπώδης. Οι οικονομικά ασθενέστερες τάξεις χρησιμοποιούσαν λυχνάρια ή κεριά ή απλές λάμπες πετρελαίου, ενώ οι εύπορες, λάμπες πετρελαίου από απλές μέχρι κομψοτεχνήματα.

Στους δρόμους δεν υπήρχε φωτισμός και όσοι μετακινούνταν τη νύχτα χρησιμοποιούσαν φορητά λαδοφάναρα. Η Πάτρα φωτίστηκε για πρώτη φορά με φωταέριο στις 15 Απριλίου 1874, ενώ στις 5 Απριλίου 1902 έγιναν τα επίσημα εγκαίνια του τραμ. Η νέα επαναστατική μορφή ενέργειας που λεγόταν ηλεκτρισμός έφθασε στην Πάτρα στις 22 Απριλίου 1907, ανήμερα του Πάσχα, όταν φωταγωγήθηκε η πλατεία Γεωργίου Α' και μικρό τμήμα της οδού Μαιζώνος.

Στα χρόνια που πέρασαν η φυσιογνωμία της πόλης άλλαξε όπως συνέβη με όλες τις ελληνικές πόλεις. Η αλλαγή αυτή δεν ήταν μόνο εξωτερική αλλά επηρέασε και την εσωτερική μορφή της κοινωνικής της ζωής. Ήταν μια αναπόφευκτη μεταβολή που συμβάδισε με τους καιρούς, γι' αυτό και δεν θα ήταν σωστό να τη χαρακτηρίσουμε κακή.

Επαμεινώνδα Θωμόπουλου, «Τα Ψηλά Αλώνια και ο Παντοκράτορας», 1930 (ελαιογραφία, 0,77x0,42 εκ.). Ο Θωμόπουλος, επιφανής και πληθωρική φυσιογνωμία της πατραϊκής ζωγραφικής, αποτύπωσε εικαστικά με μια μεγάλη σειρά έργων το αστικό και το αγροτικό κυρίως τοπίο της παλιάς Πάτρας. Σχηματίστηκε ένότητα με τίτλο Ιστορία των Πατρών (1958) και δωρήθηκε από τον καλλιτέχνη στο Δήμο της πόλης. Σήμερα συνιστά μεγάλο απόκτημα της Δημοτικής Πινακοθήκης Πατρών. (φωτ.: «Η ζωγραφική του Δημαρχείου», κατάλογος σχετικής έκθεσης με έργα του Θωμόπουλου που πραγματοποιήθηκε στη Δημοτική Πινακοθήκη το 1996).

Πνευματική ζωή

Θέατρο, μουσική, εικαστικά, λογοτεχνία, ιστοριογραφία και караγκιόζης

Του Σωκρ. Α. Σκαρσή

Αν. Καθηγητή Παν/μίου Πατρών

Η ΠΑΤΡΑ, έχει αναπτυχθεί απορροφώντας δυναμισμό από την ενδοχώρα της, αλλά ο προσανατολισμός της είναι, από τη μια μεριά προς τη θάλασσα και, μέσω αυτής και των Επτανήσων, ιδιαίτερα της Ζακύνθου, προς τα έξω, προς την Ιταλία και την Ευρώπη, και από την άλλη, προς το κέντρο της χώρας, την Αθήνα· η δεύτερη αναφορά της αναπτυσσόταν στο βαθμό που μειωνόταν η σημασία της σε σχέση με την πρωτεύουσα και το λιμάνι της, τον Πειραιά. Έτσι η γεωγραφική και πολιτισμική εξωστρέφεια της Πάτρας, στην επιδίωξη της ενός αισθήματος ασφαλείας, καταλήγει σε μια οικονομική ενδοστρέφεια, που γίνεται η βασική της, οροθετική πολιτισμική συνθήκη. Θα μπορούσε ίσως κανείς, κοντά σ' αυτούς τους όρους δημιουργίας του πολιτισμικού ήθους της πόλης, να προσθέσει το ότι οι ακμαίες οικονομικές δυνάμεις της (ξενόφερτες και κυριαρχικές σχεδόν πάντα στην ιστορία της), αυτές που της έδωσαν τον μόνιμο μετακλητικό της πολιτισμικό χαρακτήρα και την επίφαση πολιτισμικής ζωντάνιας, δε θέλησαν ν' αφομοιώσουν ή ν' αξιοποιήσουν την τεράστια πολιτισμική κληρονομιά και ώθηση της πελοποννησιακής ενδοχώρας και των επτανησιακών στοιχείων, που όμως συγκρότησαν αυτή την πόλη. Η Πάτρα λοιπόν έγινε μια πόλη-λιμάνι αλλά και πόλη-πέραςμα, που κρατάει τα πιο βαριά στοιχεία στη χειροπιαστή ανάγκη ασφάλειας και βεβαιότητας: το χρήμα και τις συνθήκες διατήρησης και ανακύκλωσής του.

Αν όλα αυτά είναι σωστά, δίνουν μια δυνατότητα να μελετήσει κανείς σωστά και τον πολιτισμικό χαρακτήρα της πόλης, να τον καταλάβει και να τον εκτιμήσει.

Ένα κυρίαρχο χωροστατικό χαρακτηριστικό της Πάτρας είναι ο εδαφολογικός και κοινωνικοπολιτισμικός χωρισμός της σε μια Ανω και μια Κάτω πόλη.

Ανω πόλη

Η Ανω πόλη είναι η παλιά, με εδαφολογικό όριο προς τη θάλασσα τα Ψηλαλώνια, δε μπορεί όμως κοινωνικά και πολιτισμικά να χωριστεί από την πιο παλιά περιοχή της, το Βλατερό, που ξεκινάει κάτω από το Δασύλλιο, προχωράει στα ριζά του Κάστρου και καταλήγει να ενωθεί αξεχώριστα, από κάθε άποψη, με την παλιά περιοχή της οδού Γερμανού και τα Ταμπάχαρα. Εκτείνεται ελεύθερα προς τις αγροτικές περιοχές. Στην Ανω πόλη κατοίκησαν οι εσωτερικοί μετανάστες από τα χωριά της ενδοχώρας, από την περιοχή του Αιγίου, των Καλαβρύτων και ως την

Καλοκαίρι του 1939. Από αριστερά: Επαμεινώνδας Θωμόπουλος (έδρα υπαίθρου) και Δημ. Μπισκίνης (έδρα σκιαγραφίας), δύο Πατρινοί καθηγητές της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών στο γραφείο της Σχολής. Ο Θωμόπουλος (Πάτρα 1878 - Αθήνα 1976) με πρώτη έκθεση στην Πάτρα το 1897, έζησε μεγάλο μέρος της ζωής του στην πόλη και θεωρείται κορυφαία μορφή της πατραϊκής ζωγραφικής. Πατρινός και ο Μπισκίνης (Πάτρα 1891 - Αθήνα 1947) και μάλιστα από οικογένεια αγιογράφων που αγιογράφησε πολλές εκκλησίες της Αχαΐας, ανέπτυξε όμως καλλιτεχνική δράση στην Αθήνα (φωτ.: «Αναδρομική έκθεση επιστολών, φωτογραφιών και σχεδίων» Δημ. Μπισκίνη - Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 24 Οκτ.-30 Νοεμ. 1991).

Ηλεία και από πιο κάτω. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή εγκαταστάθηκαν, σε ομοιόμορφες κατοικίες αυτής της περιοχής, στα Προσφυγικά, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, ενώ σε μια κοντινή περιοχή, στα Γύφτικα, κατοικούσαν οι παρίες της πόλης. Οι Πατρινοί της Ανω πόλης ζούσαν στον κόσμο τους, αγροτικό και σιγά σιγά εμπορικό και βιοτεχνικό, αυτάρκειες και σε μικρή συνάφεια με την Κάτω πόλη, πάντα όμως τείνοντας προς αυτήν για την κοινωνική τους αναγνώριση και μετοικώντας στις περιοχές της, απορροφώμενοι πολιτισμικά και λίγα στοιχεία επιβάλλοντας σ' αυτόν το χώρο, που ήταν η κυρίως Πάτρα. Τα μικρασιατικά στοιχεία των Προσφυγικών έμειναν αναφομοίωτα κι έσβησαν.

Κάτω πόλη

Η Κάτω πόλη είναι μεταγενέστερη και αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με το λιμάνι, το εμπόριο, τη διοίκηση και την αναφορά της πόλης προς το εξωτερικό και την Αθήνα. Παράλληλα προς τη θάλασσα αναπτύχθηκαν οι πλούσιες προαστιακές περιοχές και τα παραθαλάσσια εξοχικά, όπως τα Εγγλέζικα. Σ' αυ-

και δευτερεύουσας, διακοσμητικής σημασίας για τη ρυθμιστική κοινωνική τάξη της πόλης, της έδωσε τον βασικό της μετακλητικό πολιτισμικό χαρακτήρα, που διατηρείται ακμαίος μέχρι σήμερα, σε μια πόλη διακοσίων χιλιάδων κατοίκων (έναντι είκοσι πέντε χιλιάδων την εποχή της οικονομικής ακμής της), που τη σαρώνουν κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές - όχι πάντως ως προς τα αρχικά της, ριζικά χαρακτηριστικά.

Από την πολιτισμική παραγωγή της Πάτρας έγιναν με το χρόνο πιο γνωστά το Καρναβάλι, ο Καραγκιόζης, λιγότερο το ρεμπέτικο, ελάχιστα η μικροτεχνία της, σημαντικοί Πατρινοί διανοούμενοι και άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών που δεν έζησαν όμως στην Πάτρα, και ιδιαίτερα πολιτικοί που έδρασαν στην πόλη, αλλά προπαντός που μόνο ξεκίνησαν από εδώ.

Οι πολιτικές ζυμώσεις και εντάσεις ήταν φυσικές για την Πάτρα, που έζησε μέρες ακμής και με την αίσθηση μιας πρωτεύουσας πόλης. Πολιτικά σωματεία, ακόμη και αναρχικές κινήσεις έδιναν διέξοδο στο δυναμισμό της, εκφράζοντας με οικείο για την πόλη τρόπο μια αντανάκλαση, αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτός ο όρος, πνευματικότητα. Πλήθος εφημερίδων επιβίωναν στην πόλη και γεννήθηκαν αξιόλογοι πολιτικοί που άρθρωσαν και ένα φιλοσοφικότερο λόγο.

Καρναβάλι

Πιο άμεση και φυσιολογική διέξοδο στην κοινωνική ζωτικότητα της Πάτρας, κυριαρχικά σχεδόν, έδωσε ανέκαθεν το Καρναβάλι. Μεταφερόμενο απέξω και μόλις συνδυασμένο με τα παραδοσιακά στοιχεία που έφερναν οι εσωτερικοί μετανάστες στην πόλη, αναπτύχθηκε σε ένα γιγάντιο θεσμό προσαρμοζόμενο σε μεταβαλλόμενες ανάγκες διασκέδασης και χωρίς τα πηγαία, αρχέγονα και γόνιμα χαρακτηριστικά αυτού του τόσο σημαντικού πολιτισμικού θεσμού ανατρεπτικής, ριζικά δραματικής σατιρικής γιορτής, ώσπου κατέληξε μια τεράστια παρέλαση διασκέδασης επί ασφάλτου, με χιλιάδες μετέχοντες, χιλιάδες παθητικούς θεατές και χωρίς καμιά σχεδόν πολιτισμική δράση ή σημασία. Στις παρυφές αυτής της εκτόνωσης ζούσαν την καθημερινότητα οι τύποι της πόλης, πολλοί και διδακτικοί για πολλά, όπως θα μπορούσε να δείξει ίσως ένας Βάρναλης, συμπεριλαμβάνοντας τους στους Ανθρώπους του.

Καραγκιόζης - Θέατρο

Σύζυγη μορφή του Καρναβαλιού, αλλά πρωτογενής και δημιουργική, είναι για την Πάτρα ο Καρα-

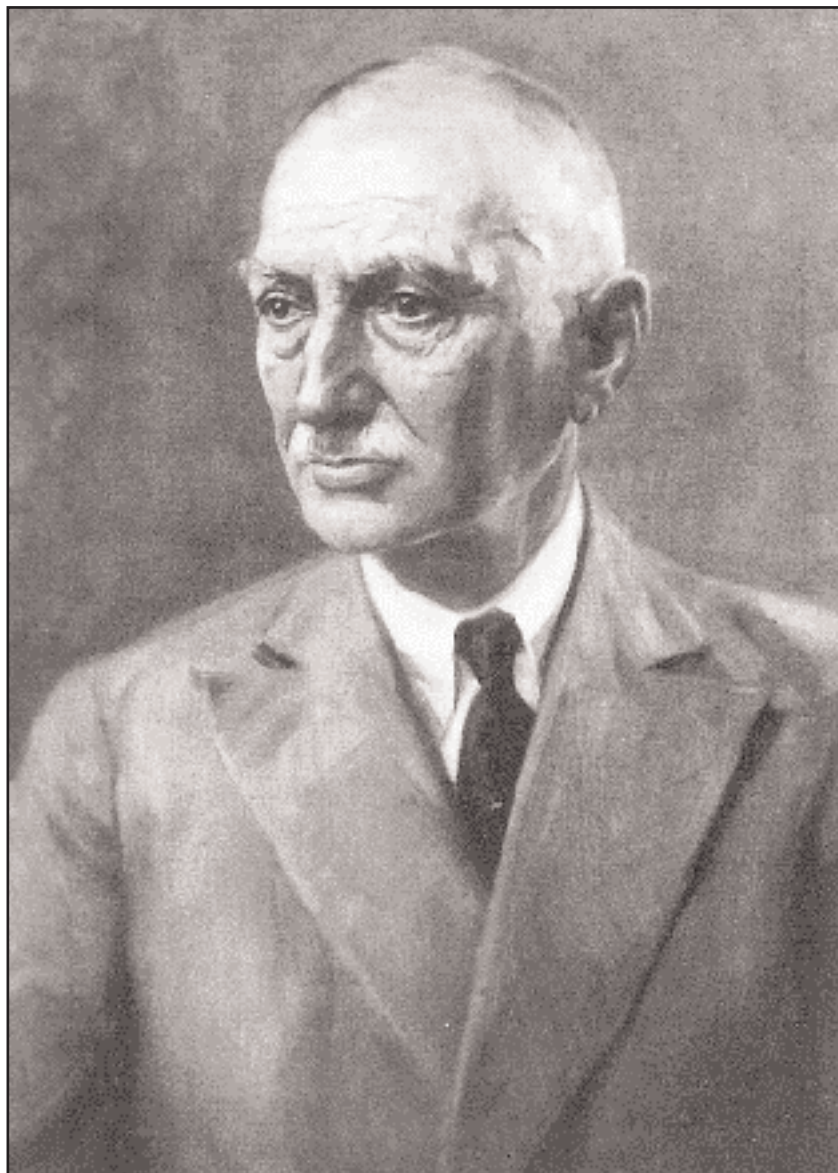
γκιόζης, η πιο σημαντική ίσως πολιτισμική παραγωγή της – απάντηση της Ανω πόλης, που έζησε στις κοινωνικές της παρυφές μέχρι τα τελευταία χρόνια της φολκλορικής του αναγνώρισης. Δεν έχει η έρευνα καταλήξει αν ο ελληνικός Καραγκιόζης διαμορφώθηκε στην Πάτρα πριν από την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα, όπως γενικότερα πιστεύεται, όμως εδώ έζησαν πολλοί σπουδαίοι Καραγκιοζοπαίχτες και δημιούργησαν τους σημαντικούς ομότεχνους τους των άλλων πόλεων. Ο Μίμαρος (Δημήτρης Σαρδούνης, 1888 – 1925), ψάλτης στο (αναγνωρισμένο) επάγγελμα, είναι ο γενάρχη και ο δημιουργός μερικών βασικών τύπων του Καραγκιόζη. Όπως με πληροφορεί ο σύγχρονος Καραγκιοζοπαίχτης Κώστας Μακρής, η Πάτρα γέννησε είκοσι πέντε ευρύτερα γνωστούς Καραγκιοζοπαίχτες μέχρι το 1940. Τους σημειώνω σύντομα: Μίμαρος, Πάγκαλος, Μπέκος, Θεοδωρέλλος, Θεοδωρέλλος – Κουτσαντρέας, Βασίλαρος, Θεοδωρόπουλος, Βουτσινάς, Σωτηρόπουλος, Παναγιωτάρας, Ορέστης, Αλεξόπουλος, Ασπιώτης Σωτ., Ασπιώτης Μίμης, Αντώνναρος, Κιχρόπουλος Φωκ., Ανδρουτσόπουλος, Κώσταρος, Γιαννιός, Μπούμπουκας, Σακελλαρόπουλος, Δαρβένης, Παΐζης, Μαστούκας, Αγαπητός.

Το θέατρο στην Πάτρα δεν είχε κάποια σημαντική παρουσία. Οι σχετικές ανάγκες της άρχουσας κοινωνικής τάξης ικανοποιούνταν, παλιότερα, με τα καφέ-σαντάν, αντίστοιχα στα λαϊκά καφέ-αμάν, και από την παρουσίαση ξένων μεταφρασμένων έργων και τη μετακλήση θιάσων. Το 1872 άρχισε να λειτουργεί το θέατρο «Απόλλων», το σημερινό Δημοτικό Θέατρο, που γνώρισε μέρες λαμπρές, φιλοξενώντας όμως μετακαλούμενους θιάσους και το ρεπερτόριό τους, κάτι που γίνεται ως σήμερα. Θεατρικοί συγγραφείς, με έργα άγνωστα πια, αναφέρονται ο Τιμ Αμπελάς, ο Μάκης Αθανασίου (Μακ. Αθαν), ο Βασ. Ηλιόπουλος και άλλοι.

Ζωγραφική

Στη ζωγραφική η ντόπια παραγωγή είναι πιο αξιόλογη. (Οι σχετικές πληροφορίες δίνονται από την Τούλα Ηλιάδου-Μανιάκη στο βιβλίο μου *Πατραϊκά Χρονικά*, (Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1996). Από τους πρώτους ζωγράφους που έζησαν και δημιούργησαν στην πόλη, περαστικοί ή μονιμότερα εγκαταστημένοι, ήταν ο συγγραφέας της *Βαβυλωνίας* Δημήτρης Βυζάντιος ή Χατζηασλάνης, που προσπάθησε να επιβιώσει με τις αγιογραφίες του.

Ο Γ. Χατζόπουλος (γενν. 1858), τοπιογράφος, εγκαταστάθηκε τελικά στην Αθήνα. Θαλασογράφος ήταν ο Βασ. Χατζής (1870–1915). Στην παράδοση της αγιογραφίας, που συνεχίζεται στην πόλη ως τις μέρες μας, δούλεψαν ο Κωνστ. Φανέλλης ή Χατζηφανέλλης (άκμασε το 1853–63) και ιδιαίτερα ο Ανδρέας Πριονάς (1843–1912) και

Ο ιστορικός Στέφανος Θωμόπουλος σε προσωπογραφία του Ν. Αζαρίτη, επίσης Πατρινός, ζωγράφος και από τους πρώτους φωτογράφους που εμφανίστηκαν στην Πάτρα. Εξέχουσα μορφή της πατραϊκής ιστοριογραφίας ο Στεφ. Θωμόπουλος (1859-1939) δημοσίευσε πολλές και αξιόλογες μελέτες. Συγκέντρωσε επίσης πολύ υλικό γύρω από την Πάτρα το οποίο αξιοποιήθηκε μετά το θάνατό του (φωτ.: «Ιστορία της Πάτρας» Αλέκος Αν. Μαρασλής, Πάτρα, 1983).

ο γιος του Τάκης (1891–1958).

Σημαντικός ζωγράφος είναι ο Σπ. Θωμόπουλος. Ο Δημ. Μπισκίνης σπούδασε στο εξωτερικό και έζησε στην Αθήνα. Σημαντικός αγιογράφος φαίνεται ότι ήταν και ο Δημ. Στελλακάτος (πέθ. το 1921). Κορύφωση της πατραϊκής ζωγραφικής είναι ο Επαμ. Θωμόπουλος (1878–1976), που έζησε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στην πόλη και, ακολουθώντας κάποιες τεχνολογίες αλλά και δημιουργώντας ένα προσωπικό είδος, πραγματοποίησε ένα πολύ σημαντικό έργο. Εγινε ακαδημαϊκός και αναγνωρίστηκε ευρύτερα. Πολλοί πίνακές του βρίσκονται αναξιοποίητοι σε αποθήκες.

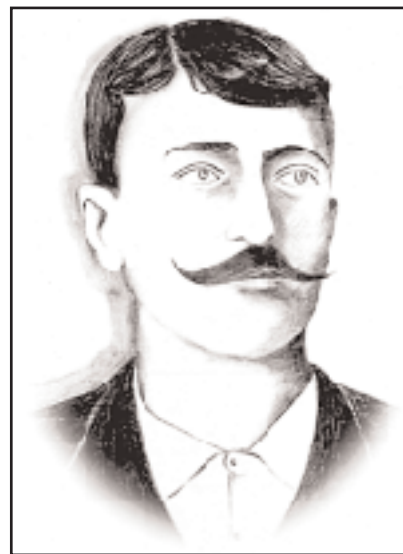
Στη γλυπτική δε δημιουργήθηκε καμιά σχεδόν παράδοση στην πόλη, μόλο που σημαντικοί Τήνιοι γλύπτες κλήθηκαν για τη διακόσμηση των πλατειών της, των πλούσιων σπιτιών των εμπόρων και ιδιαίτερα του Α' Νεκροταφείου, που είναι ένα υπαίθριο μουσείο. Αυτό που έμεινε ήταν τεχνίτες μαρμαρογλύπτες.

Μια σημαντική, αλλά όχι ερευνημένη, παράδοση στη μικροτεχνία, φαίνεται πως αναπτύχθηκε στην Πάτρα, ιδιαίτερα στην παραδοσιακή πλατεία του Μαρκάτου, φερμένη ίσως από τη Στεμνίτσα.

Κατάλοιπά της υπάρχουν πάντα στην πόλη.

Μουσική

Η μουσική είχε πάντα κάποια ακμή στην Πάτρα, ίσως από επτανησιακή επίδραση, και χωρίς σχέση με την ντόπια μουσική κληρονομιά και πραγματικότητα, που περιοριζόταν στους οικιακούς χώρους

Ένας από τους κορυφαίους καραγκιοζοπαίχτες, ο Μίμαρος (Δημήτρης Σαρδούνης, 1888-1925), σε σκίτσο του Κώστα Μακρή.

της Ανω πόλης, όπου άνθησε και το ρεμπέτικο τραγούδι, με κάπως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ίσως πιο πολύ στο Μεσοπόλεμο. (Στα *Πατραϊκά Χρονικά* δημοσιεύεται μια σχετική συζήτησή μου με τον Μπάμπη Γκολέ). Μερικά μουσικά σωματεία (όπως ο *Ορφέας*) και αρκετοί μουσικοί, λίγοι απ' τους οποίους έγιναν ευρύτερα γνωστοί, είναι αποδεικτικό στοιχείο των μουσικών ενδιαφερόντων των Πατρινών. Στους αξιόλογους μουσικούς πρέπει να συμπεριλάβουμε το Δημήτρη Λιάλιο (1869–1940), με τίλο υψίστου έργο, που «στην ουσία είναι ο πρώτος νεοέλληνας συνθέτης κλασικής μουσικής» (όπως σημειώνει ο συνθέτης Γερ. Βουτσινάς, που μου δίνει τις σχετικές πληροφορίες), η Αντιγόνη Παπαμικροπούλου (1888–1980), ο Ανδρέας Νεζερίτης, με ποικίλο έργο (1897–1980) και ο Ανδρέας Καρμπόνε (γενν. 1926). Στα επόμενα χρόνια αυξάνονται τα πρόσωπα.

Αλλά οι μουσικοί αυτοί, και άλλοι, δεν έζησαν πάντα ούτε διαμορφώθηκαν στην Πάτρα. Αυτός είναι ένας γενικός όρος, απαγορευτικός για την κατάταξη στους Πατρινούς πνευματικούς ανθρώπους δημιουργών που γεννήθηκαν ή κατάγονταν από την Πάτρα, δε δημιούργησαν όμως εδώ και δεν επηρέασαν δημιουργικά τον πολιτισμικό της χώρο. Αν λογαριάσουμε αποφασιστικά αυτόν τον όρο, δεν έχουμε πολλά να σημειώσουμε, τουλάχιστον ενός ανωτέρου επιπέδου, στις τέχνες και τα γράμματα της Πάτρας. Πρέπει όμως, σχετικά, να εκτιμηθεί κι ένα άλλο δεδομένο, χαρακτηριστικό και αναμενόμενο από το πολιτισμικό ήθος της Πάτρας (και άλλων, βέβαια, όμοιων πόλεων): ότι στην πόλη υπάρχουν, και θα υπήρχαν πάντα, μεμονωμένοι πνευματικοί άνθρωποι υψηλότατου πολύ συχνά επιπέδου, που δεν ασκούν καμιά επίδραση και ούτε είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί η ποιότητά τους. Είναι λοιπόν πιθανό ότι υπήρχαν άνθρωποι αξιόλογοι, που δε συνέβη να ζητήσουν τη μοίρα τους στην Αθήνα ή στο εξωτερικό. Ακόμη, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι πληροφορίες για το πολιτισμικό παρελθόν της Πάτρας είναι λίγες και συμπτωματικές, ίσως γιατί ποτέ δεν ενδιέφερε γενικότερα και ιδιαίτερα μια σχετική έρευνα.

Λογοτεχνία

Ονόματα σχετικά με τη λογοτεχνία, σε διάφορα επίπεδα γενικά, όχι υψηλότερα, αναφέρονται αρκετά. Αν παραλείψουμε τον Κ. Παλαμά, που δεν έδρασε βέβαια στην Πάτρα, τον Ζαν Μορεάς (Ιω. Παπαδιαμαντόπουλο), τον Διονύσιο Φωτεινό, συγγραφέα της καθαρολογής παράφρασης του *Νέου Ερωτοκρίτου* (Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ικαρος, δ' εκδ., Αθήνα 1968, σ. 178), τον Σπυρ. Βασιλειάδη, που αναγνωρίστηκε στην Αθήνα, τον Παν. Κανελλόπουλο, τη Μυρτιώτισσα (Θεώνη Δρακοπούλου) και άλλους, μέχρι τον Περικλή Γιαννόπουλο,
Συνέχεια στην 22η σελίδα

Το σπίτι του Παλαμά σήμερα. Κάτω από το αριστερό παράθυρο διακρίνεται εντοιχισμένη πλάκα: «Εδώ εγεννήθη / την 13 Ιανουαρίου 1859 / ο Κωστής Παλαμάς». Με διευθέτηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος θα μπορούσε να γίνει Μουσείο (φωτ.: Κοσμάς Ανθόπουλος).

Συνέχεια από την 21η σελίδα

που δε μπορούν να θεωρηθούν Πατρινοί λογοτέχνες, αξιώθηκαν μιας σύντομης έγκυρης αναφοράς (από τον Κ. Θ. Δημαρά, ο.π., 313-4) ο Αδαμ. Παπαδιαμαντόπουλος (1811-1896), πατέρας του Ζαν Μορεάς, ο ευρύτερα γνωστός ρομαντικός Ηλίας Καλαμογάρτης (1817-1849), ο επαναστατικότερος Αντώνιος Καλαμογάρτης (1810-1856) και ο πολυγραφότατος, άνισος και ποικίλος Παναγιώτης Συνοδινός (1836-1914). Σ' αυτούς πρέπει να προσθέσουμε τον Ηλία Συνοδινό (ψευδ. Μώμος Πατρεύς), αξιόλογο σατιρικό ποιητή, τον Χρ. Κορύλλο, προσωπικότητα με ακτινοβολία και πολυποικίλη, μεγάλη δράση στην Πάτρα, που έγραψε και σπουδαία οδοιπορικά και τον Μανουήλ Χαιρέτη, θείο του Περ. Γιαννόπουλου, που δημοσίευσε το εθνικιστικό παραλήρημα *Εθνομολογισμοί ή Μελέτη περί εθνισμού* (Πάτρα, 1905, β' εκδ. από τις Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997) και σίγουρα επηρέασε τον ονειροπόλο αισθητικό ανιψιό του. Ακόμη μπορούμε να αναφέρουμε τους ποιητές Χρ. Ευελπίδη

(ψευδ. Χρ. Εσπέρας), Μάκη Αθανασίου και τον Τέλη Τουρνά, που στο *Ακαδημαϊκόν Ημερολόγιον* (Πάτρα, 1918), έκδοση της *Ακαδημίας Γραμμάτων και Τεχνών* (1917) αναφέρει διάφορους πνευματικούς ανθρώπους, συνεργάτες σε μία μάλλον άγονη προσπάθεια (όπως ήταν και μια άλλη, ο *Φιλολογικός Σύλλογος Πατρών*, που τον ίδρυσε, όπως αναγγέλλει και ο *Νουμάς* στις 26 Δεκ. 1920, σ. 403, «ομάς νέων, εφήβων και δεσποινίδων»). Σημαντικός πνευματικός άνθρωπος ήταν ο Αριστείδης Μικρούτσικος, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, που έγραφε με διάφορα ψευδώνυμα και τόλμησε σε μια ομιλία του (1927) να υπερασπιστεί τη δημοτική (πέθ. το 1939). Στην Πάτρα δημοσίευσε τα πρώτα του ποιήματα (1919) και την ποιητική του συλλογή *Ρυθμοί στα κύματα*, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Η πιο σημαντική μορφή των πατραϊκών γραμμάτων είναι ίσως ο ιστορικός Στέφανος Θωμόπουλος (1859-1939), που δημοσίευσε πολλές αξιολογές μελέτες και συγκέντρωσε πολύ ιστορικό υλικό, που αξιοποιήθηκε μετά το θάνατό του. Η *Ιστορία* του

Η προτομή του ποιητή Σπυρίδωνος Βασιλειάδη σε καρτ ποστάλ των αρχών του αιώνα. Ποιητής της καθαρεύουσας ο Βασιλειάδης (1845-1870) άρχισε να δημοσιεύει στίχους από μαθητής ακόμη με το ψευδώνυμο Ωρίων. Το σύνολο του έργου του εκδόθηκε μετά θάνατον σε 4 τόμους. Η προτομή του στήθηκε στην Πάτρα το 1898 και κατά καιρούς έχει γίνει στόχος βανδαλισμού (φωτ.: αρχείο ΕΛΙΑ).

των Πατρών (φτάνει μέχρι το 1821) είχε τέσσερες εκδόσεις (1888, 1907, 1950 από τον Κ. Τριανταφύλλου, 1998, α' τ., μεταγλωτισμένη, από τον Β. Λάζαρη).

Τέλος ας σημειώσουμε ότι στην Πάτρα βγήκαν λίγα, συγκριτικά με τις εφημερίδες, λογοτεχνικά περιοδικά, μόλο που υπήρχαν επαναστατικά πνεύματα, όπως ο λογοτέχνης κοσμοπολίτης κλεπτομανής Περικλής Ραυτόπουλος, που έβγαλε, μαζί με τον Γεώρ. Π. Παπανικολάου το *Σωκράτη* (1880) και ξεκίνησαν αρκετές φορές σχετικές προσπάθειες, συχνά συνδυασμένες με πολιτικά ενδιαφέροντα. (Πληροφορίες στο βιβλίο του Ν. Ε. Πολίτη *Χρονικού του Πατραϊκού Τύπου, 1840-1940, Πάτρα 1984*). Ακόμη, έχει ίσως ιδιαίτερη σημασία να εκτιμήσουμε το γεγονός ότι στην Πάτρα έφτασαν νωρίς οι επαναστατικές λογοτεχνικές επιδράσεις (βλ. και Κ. Δημαρά, ο.π., 314· ο πολιτικός και λόγιος Ανδρέας Ρηγόπουλος ονομάζει το Σολωμό «αρχάγγελον της εθνικής ποιήσεως» (βλ. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, γ' εκδ. 1995, σ. 1757) – όμως πέρασαν προς την Αθήνα.

Η όλη πνευματική παραγωγή της Πάτρας λοιπόν μέχρι τον τελευταίο μεγάλο πόλεμο, όσο είναι γνωστή και έχει μελετηθεί, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πολύ αξιόλογη γενικά. Είναι όμως ενδεικτική, νομίζω, ενός δυναμισμού, που εκφράζεται αποτελεσματικά στο χώρο της οικονομικής δραστηριότητας, ακόμη και υπό συνθήκες γενικότερης δυσπραγίας και που μπορεί πάντα, με γενναίες ιδιωτικές πρωτοβουλίες, να βρει τις απαραίτητες για τη γενικότερη ισορροπία της πόλης διεξόδους.

Κι ίσως η απρόσωπη τυποποίηση της εποχής μας μπορεί να γίνει, για μια δυναμική πόλη όπως η Πάτρα, η αφορμή ισχυρής αντίδρασης και να υπάρξει έτσι μια αφετηρία ντόπιας αξιολογής ανάπτυξης, που δε θα αναμένει τις ευλογίες της Αθήνας, αλλά θα αρκείται στην αυτοδικαίωσή της με αναφορά σε αντικειμενικές πνευματικές αξίες.

Σημείωση των «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΩΝ»: Για το θέμα του πατρινοῦ Καραγιώζη διεξοδική δημοσίευση και συμπληρωματικά στοιχεία στο ομότιτλο αφιέρωμα των «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΩΝ» της 3ης Ιανουαρίου 1999.

Αριστερά: Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας «Πελοπόννησος». Κυκλοφόρησε στην Πάτρα στις 10 Ιουλίου 1886 από τον Διονύσιο Φραγκόπουλο. Είναι η μακροβιότερη εφημερίδα των Πατρών. Κυκλοφορεί μέχρι σήμερα. Δεξιά: «Η Ελληνική Σημαία», δίγλωσση εφημερίδα που εξέδιδε ο Ανδρέας Ρηγόπουλος από το 1856 έως το 1858 στην Πάτρα. Η έκδοση συνεχίστηκε μετά στην Αθήνα. Ανάμεσα στους επιφανείς παραλήπτες της εφημερίδας ήταν ο Β. Ουγκό, ο Ε. Τομαζέο κ.ά. Ο Ανδρέας Ρηγόπουλος συνιστά το μυθιστορηματικό πρόσωπο της Ρέας Γαλανάκη στο βιβλίο «Θα υπογράψω Λουί». (εκδ. «Αγρ»).

Η εκδοτική δραστηριότητα

Εφημερίδες, περιοδικά, εκδόσεις και τυπογραφεία στην Πάτρα (1840–1940)

Του Χρήστου Α. Μούλια

Διηγήσου

Η ΠΑΤΡΑ, αφ' ότου απελευθερώθηκε από τους Τούρκους (1828), γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και πολύ σύντομα κατέστη το κύριο «εμπορείο» του αρτισύστατου ελληνικού κράτους. Η θέση της δε στον εμπορικό άξονα προς τη Δυτ. Ευρώπη και η τακτική επαφή της με τις πλησιόχωρες κωποπόλεις την κατέστησαν πολύ νωρίς το εμπορικό κέντρο της γεωγραφικής περιοχής που εκτείνεται από τη βορειοδυτική Πελοπόννησο μέχρι τη νοτιοδυτική Στερεά Ελλάδα και χώρο διεισδυσης προοδευτικών ιδεών και δεξίωσης ευρωπαϊκών πολιτιστικών επιδράσεων. Ολα αυτά συνέθεταν ένα σύνολο που ευνοούσε την εμφάνιση και ανάπτυξη του Τύπου και την εκδήλωση σπουδαίων εκδοτικών και τυπογραφικών πρωτοβουλιών.

Στις 29 Ιουνίου 1840 κυκλοφόρησε η πρώτη τοπική εφημερίδα «Ο Αχαϊκός Κήρυξ», η οποία ήταν εβδομαδιαία.

Πολύ πιο πριν είχε εκδοθεί, με πρωτοβουλία του Γάλλου φιλέλληνα Maxime Raybaud, η γαλλόφωνη εβδομαδιαία πολιτική, εμπορική και φιλολογική εφημερίδα με τον τίτλο «Courrier d' Orient». Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε το Σάββατο 6 Δεκεμβρίου 1828 και το ενδέκατο και τελευταίο στις 21 Οκτωβρίου 1829. Εκτοτε η έκδοσή της συνεχίστηκε στην Αίγινα.

Ενα χρόνο αργότερα (17.6.1841) «Ο Αχαϊκός Κήρυξ» διέκοψε την έκδοσή του και στις 15 Νοεμβρίου 1841 κυκλοφόρησε η δεύτερη τοπική εφημερίδα, εβδομαδιαία και αυτή στην αρχή, «Ο Μίνωας», η οποία ήταν μια από τις μακροβιότερες που εκδόθηκαν στην πρωτεύουσα της Αχαΐας.

Από το 1840 μέχρι το 1940 εκδόθηκαν στην Πάτρα περίπου 180 εφημερίδες και 60 περιοδικά και λειτουργήσαν περίπου 40 τυπογραφεία, στα οποία, εκτός από εφημερίδες και περιοδικά, τυπώθηκαν και περίπου 800 βιβλία.

Μία άλλη σημαντική εφημερίδα ήταν η «Ηχώ των Επαρχιών», που πρωτοκυκλοφόρησε στις 19 Σεπτεμβρίου 1842, ενώ μία άλλη εξίσου μακρόβια με τον τίτλο «Αι Πάτραι» εγκαινίασε την κυκλοφορία

της στις 8 Οκτωβρίου 1850.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1856 ο Ανδρέας Ρηγόπουλος άρχισε να εκδίδει τη δίγλωσση εφημερίδα του «Η ελληνική σημαία – Le Drapeau Hellenique», που όμως δεν ήταν τακτική και διήρκεσε μέχρι το 1858. Τη χρονιά αυτή ο «εξημμένος πολιτικός» εγκατεστάθη στην Αθήνα, όπου συνέχισε την έκδοσή της. Από τους πιο επώνυμους παραλήπτες της ήταν ο Victor Hugo, ο Edgar Quinet και ο Enrico Tomaseo.

Πανελλήνιο κύρος

Πολλές τοπικές εφημερίδες απέκτησαν πανελλήνιο κύρος για την ελευθερόφρονα κριτική τους και την παρηρησία τους, καθώς και για την πληρότητά τους στην ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού. Ξεχωριστή θέση σ' αυτές κατέχει ο «Φορολογούμενος», που άρχισε να κυκλοφορεί τον Ιούνιο 1869. Στις αρχές του 1877 ο τίτλος της περιήλθε στον Κωνσταντίνο Φιλόπουλο, ο οποίος σε ηλικία μόλις 24 ετών, απεφάσισε να ασχοληθεί παράλληλα με τη δικηγορία και με τη δημοσιογραφία. Η σταθερότητα των ιδεών του, η εργατικότητα του, η αμεροληψία του και η ευπρέπεια με την οποία υπεστήριξε τις θέσεις του, έκαναν τον «Φορολογούμενο» να λογαριάζεται στις σοβαρότερες εφημερίδες της εποχής, ιδίως όσο ήταν στην ιδιοκτησία του αεικίνητου και πολυπράγμονα Φιλόπουλου.

Η πρώτη καθημερινή επαρχιακή εφημερίδα εκδόθηκε στην Πάτρα στις 10 Ιουλίου 1886 από τον Διονύσιο Φραγκόπουλο. Πρόκειται για την «Πελοπόννησο», την μακροβιότερη εφημερίδα των Πατρών, η οποία κυκλοφορεί μέχρι σήμερα. Αρχικά ήταν 10ήμερη, γρήγορα μετετράπη σε εβδομαδιαία και από τις 5 Απριλίου 1893 καθημερινή πρωινή. Για κάποια χρονικά διαστήματα, σε περιόδους πολιτικών εντάσεων, αναγκάστηκε να αλλάξει τίτλο, για να μπορέσει να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη έκδοσή της και κυκλοφόρησε ως «Τηλεγράφος» και «Εθνικός Κήρυξ».

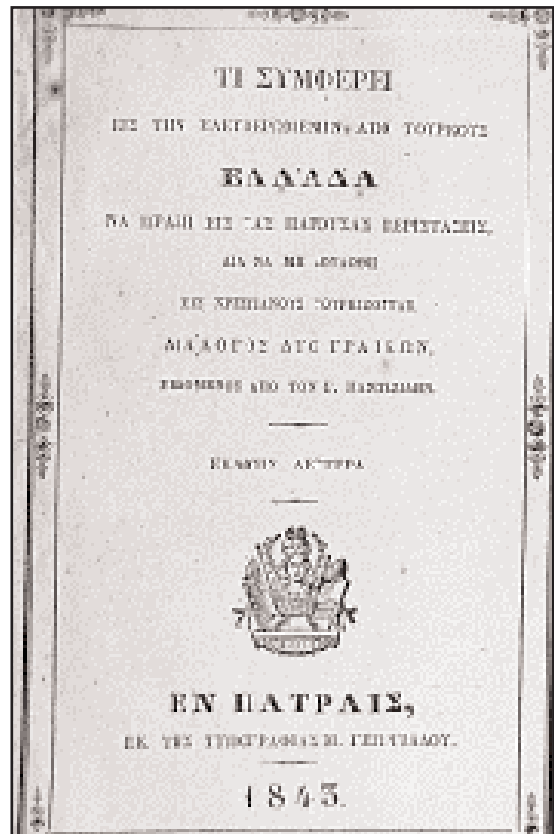
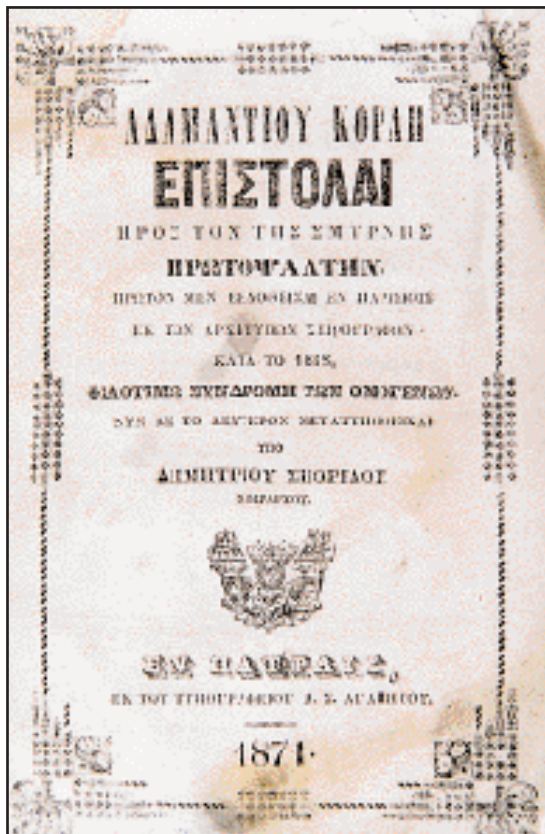
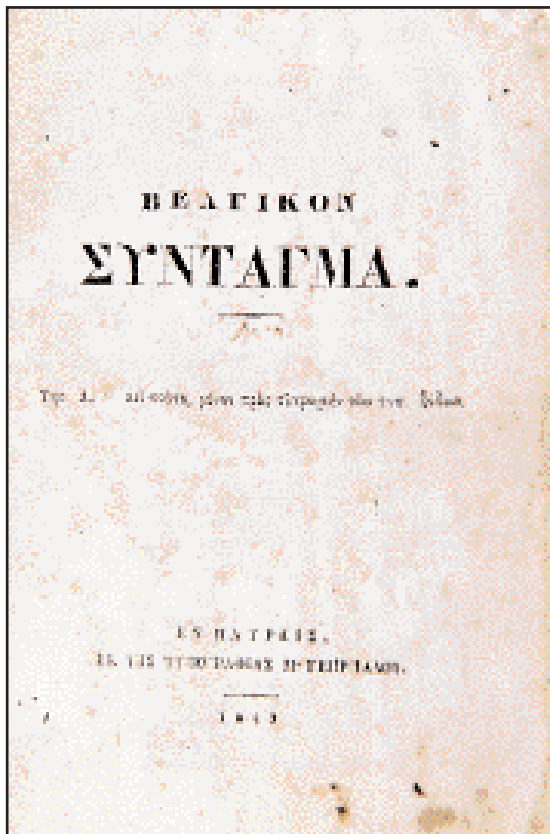
Άλλη μεγάλη ημερήσια εφημερίδα των Πατρών, που κι αυτή κυριάρχησε μέχρι πρόσφατα στο χώρο του τοπικού Τύπου και είχε μεγάλη ακτινοβολία και στην Αθήνα, ήταν ο «Νεολόγος», ο οποίος εγκαινίασε την έκδο-

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Η γαλλόφωνη εβδομαδιαία εφημερίδα «Courrier d' Orient», εκδόταν με πρωτοβουλία του Γάλλου φιλέλληνα Maxime Raybaud. Το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε Σάββατο 6 Δεκεμβρίου 1828 και το ενδέκατο και τελευταίο στις 21 Οκτωβρίου 1829. Η έκδοσή της συνεχίστηκε στην Αίγινα.

Αριστερά: Η μετάφραση του Βελγικού Συντάγματος από τον Πατρινό δικηγόρο Νικόλαο Πεταλά. Έκδοση του τυπογραφείου Μιχ. Γεωργιάδη το 1843. Στο ίδιο τυπογραφείο τυπωνόταν η εφημερίδα «Μίνως», η δεύτερη εβδομαδιαία τοπική εφημερίδα με πρώτο φύλλο στις 15 Νοεμβρίου 1841. **Κέντρο:** «Επιστολαί προς Πρωτοψάλτην» του Αδαμάντιου Κοραή, 1871. Σημαντική είναι η εκδοτική παρουσία του Κοραή στην Πάτρα. Κατά τον 19ο αιώνα εκδόθηκαν από πατρινά τυπογραφεία τρία σπουδαία έργα του. Οι «Επιστολές» είναι το δεύτερο και εκδόθηκε από το τυπογραφείο του Αγαπητού, ένα από τα μακροβιότερα της Πάτρας. **Δεξιά:** Αντικαποδιστριακός διάλογος του Αδ. Κοραή. Είναι το πρώτο βιβλίο του Κοραή που εκδίδεται στην Πάτρα από το τυπογραφείο του Μιχ. Γεωργιάδη.

Συνέχεια από την 23η σελίδα

σή του στις 15 Αυγούστου 1894. Ήταν δημιουργήμα και έργο ζωής του Ιωάννη Παπανδρόπουλου και κυκλοφορούσε εξ αρχής ως ημερήσια.

Φιλελεύθερο υπόβαθρο

Η μεταπρατική νοοτροπία που κυριαρχούσε στην Πάτρα τον 19ο αιώνα, το φιλελεύθερο υπόβαθρο της κοινωνίας της, η ακμαία και γεμάτη ζωή αγροτική ενδοχώρα της, οι έντονες οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις, που γονιμοποιούν αποφάσεις για πολιτικές πρωτοβουλίες και η αξιοσημείωτη διαδικασία αστικοποίησης, ήταν ισχυρά ερείσματα για να ευδοκμήσουν στην αχαϊκή πρωτεύουσα οι αρχικές εκφάνσεις της ουτοπικής σοσιαλιστικής σκέψης. Το 1864 εκδόθηκε το έργο του Blanqui «Επίτομος Ιστορία του Εμπορίου της ναυτιλίας και βιομηχανίας όλων των εθνών» σε μετάφραση Σταμ. Θεοχάρη, και το 1884 το έργο του Mazzini «Τα καθήκοντα του ανθρώπου», ενώ την 1η Μαΐου 1877 κυκλοφόρησε η σοσιαλιστική εφημερίδα «Ελληνική Δημοκρατία», όργανο του «Δημοκρατικού Συλλόγου», το 1893 το σοσιαλιστικό «ΕΜΠΡΟΣ» και το 1896 η εφημερίδα «Επί τα Πρόσω», όργανο ομίλου αναρχικών, όπως επεκράτησε να χαρακτηρίζεται. Πρόκειται για τα παλαιότερα σοσιαλιστικά έντυπα που εκδόθηκαν στην Ελλάδα. Επίσης, εκδόθηκαν και πολλές πολιτικές και σατιρικές εφημερίδες, οι οποίες κατά κανόνα ήταν βραχύβιες.

Περιοδικά

Από τα πατρινά περιοδικά αξίζει να μνημονευθούν το «ΗΩΣ» (1919) που εξέδωσε ολιγομελής ομάδα μαθητών, στην οποία μετείχε και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, όπου και δημοσίευσε τα παλαιότερα γνωστά

ποιήματά του και «ΕΛΙΚΩΝ» (1919), του ομώνυμου φιλογολικού ομίλου, με τακτικούς συνεργάτες, εκτός του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, τον μετέπειτα καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ηλία Κυριακόπουλο, τον ιστορικό της Ζακύνθου Λεωνίδα Ζώη, το δικηγόρο και μετέπειτα υπουργό Αναστάσιο Βγενόπουλο, τον ιατρό και γλύπτη Χρήστο Τσάλτα κ.ά.

Το πλέον αξιόλογο περιοδικό ήταν τα «Αχαϊκά» του Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, που άρχισε να κυκλοφορεί τον Μάρτιο 1937. Εκδόθηκαν συνολικά 16 τεύχη, το τελευταίο (Ιούνιος 1943) αφιερωμένο στον Παλαμά, που είχε πεθάνει μερικούς μήνες πριν, το οποίο κατασχέθηκε από τις ιταλικές αρχές Κατοχής. Στο περιοδικό αυτό δημοσιεύθηκαν ενδιαφέρουσες ιστοριοδιφικές εργασίες, πολλές λογοτεχνικές συνεργασίες, βιβλιοκρισίες και ειδήσεις για την πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση της πόλης.

Συνεργάτες του ήταν επιφανείς ιστοριοδίφαι, λογοτέχνες και δημοσιογράφοι των Πατρών και των Αθηνών, όπως ο Ιωάν. Βλαχογιάν-

νης, ο Στεφ. Θωμόπουλος, ο Νίκος Βέης, ο Λεων. Ζώης, ο Γεώργ. Βαλέτας, ο Αριστ. Μικρούτσικος, ο Χρ. Κορύλλος κ.ά.

Τυπογραφεία

Τυπογραφείο πρωτολειτούργησε στην Πάτρα το 1836 και ήταν τμήμα της τυπογραφίας Τόμπρα, που είχε την έδρα της στο Ναύπλιο. Το παράρτημα των Πατρών, διευθύνετο από τους Μ. Δεαγγέλη και Στ. Νικολαΐδη, όπως ανεγράφετο στα βιβλία που τυπώθηκαν σ' αυτό. Το παλαιότερο γνωστό είναι μία μετάφραση του έργου του Θερβάντες «Γαλάτεια» και ένα «Αλφαβητάριο» που συνέθεσε ο δημοδιδάσκαλος Ιωάννης Χωματιανός. Την επόμενη χρονιά (1837) εκδόθηκε ένα άλλο σχολικό βιβλίο, η «Γραμματική» του δημοδιδάσκου Κωνστ. Μπογιατζόγλου.

Μέχρι το 1850 εκδόθηκαν στην Πάτρα πάνω από 20 τίτλοι. Μεταξύ αυτών είναι ένας αντικαποδιστριακός διάλογος του Κοραή (1843), η μετάφραση του βελγικού συντάγματος του 1831 από τον Πατρινό δι-

κηγόρο Νικόλαο Πεταλά (1843), γεγονός που μαζί με την έντονη κοινοβουλευτική αρθρογραφία των τοπικών εφημερίδων επιβεβαιώνει την ύπαρξη κλίματος προετοιμασίας για την πολιτειακή μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου, ένας λόγος του Ανδρέα Ρηγόπουλου, που γράφτηκε για να εκφωνηθεί στις 25 Μαρτίου 1845 στο ναό του Αγ. Ανδρέα και εμποδίστηκε από το δικητή Αχαΐας, αρκετά σχολικά βιβλία κ.ά.

Το δεύτερο πατρινό τυπογραφείο των Μιχ. Γεωργιάδη και Στυλ. Βλαστού ιδρύθηκε το 1838 και σ' αυτό τυπωνόταν μεταξύ των άλλων και η εφημερίδα «Μίνως». Το 1858 τυπώθηκε στο τυπογραφείο Γεωργιάδη η κωμωδία με τον τίτλο «Ο κόλαξ» του Δημήτρη Χατζηασλάνη-Βυζάντιου, συγγραφέα της «Βαβυλωνίας», ο οποίος αγιογράφησε την οροφή του παλαιού ναού του Αγ. Ανδρέα.

Ευμορφόπουλος

Από τους πιο γνωστούς τυπογράφους ήταν ο Παναγιώτης Ευμορφόπουλος, αδελφός του αγωνιστή της Επανάστασης Διον. Ευμορφόπουλου, ο οποίος δημιούργησε ένα από τα μεγαλύτερα και μακροβιότερα εκδοτικά καταστήματα των Πατρών. Σε αυτό τυπώθηκαν περίπου είκοσι εφημερίδες και σαράντα βιβλία και φυλλάδια, στα οποία περιλαμβάνονται λόγοι του Ανδρέα Ρηγόπουλου και το θεατρικό του έργο (δράμα) Ιωάννης Μίλων (1874). Επίσης, εξέδωσε το έργο του V.G. Marshall «Φωνή της Ελλάδος», που μετέφρασε ο Πλάτων Δρακούλης (1888). Το τελευταίο βιβλίο που τυπώθηκε σε αυτό το τυπογραφείο, όταν διευθύνετο από τον γιο του ιδρυτή του Αλέξανδρο Ευμορφό-

Το χαρτονόμισμα που εκδόθηκε στην Πάτρα μετά την απελευθέρωση. Τυπώθηκε τον Οκτώβριο του 1944 για τις ανάγκες της τοπικής αγοράς και φέρει την υπογραφή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, υπουργού Ανασυγκρότησης και Αντιπροσώπου της κυβερνήσεως στην Πελοπόννησο.

πουλο, ήταν το φυλλάδιο «Πολιτικός Αγών», με έργα του Ανδρέα Ρηγόπουλου, που την έκδοσή του επιμελήθηκε ο φίλος του Βασίλειος Καλλιωντζής (1897).

Ο Παναγιώτης Ευμορφόπουλος ήταν από τα «εξεγεραμένα» πνεύματα της εποχής του, παρότι ήταν γόνος «χρηστής οικογενείας διακριθείσης πάντοτε επί φρονήμασι συντηρητικούς». Μαζί με τον εισοδηματία Γεώργιο Παπαρρήτορα και μερικούς άλλους ίδρυσαν τον «Δημοκρατικό Σύλλογο», με στόχο να δραστηριοποιηθούν πολιτικά έξω από το πλαίσιο των δύο φιλελεύθερων κομμάτων της τοπικής κοινωνίας και με πολιτικό προσανατολισμό το επαναστατικό όραμα της παρισινής Κομμούνας του 1871, με τις έντονες ουμανιστικές διακηρύξεις.

Την παράδοση του Παναγιώτη Ευμορφόπουλου συνέχισε ο γιος του Αλέξανδρος, ο οποίος εξέδωσε την εφημερίδα «Επί τα Πρόσω», που στα τέλη του 1895 πούλησε στον αναρχικό Ιωάννη Μαγγανάρη, για να γίνει το ιδεολογικό όργανο της ομώνυμης αναρχικής κίνησης.

Αγαπητός

Ενα άλλο μακρόβιο τυπογραφείο ήταν του Αγαπητού Σ. Αγαπητού, που ιδρύθηκε το 1857. Αρχικά στεγάστηκε στο κάτω μέρος της οδού Αγ. Νικολάου και στη συνέχεια επί της οδού Μαιζώνος, κοντά στον Μητροπολιτικό ναό και μετά πλησίον της καθολικής εκκλησίας. Υπολογίζεται ότι από το τυπογραφείο αυτό πρέπει να εκδόθηκαν, στα τριάντα χρόνια της λειτουργίας του, πάνω από 80 τίτλοι, με ιδιαίτερη προτίμηση στις φθηνές λαϊκές εκδόσεις, που είχαν ευρεία κυκλοφορία.

Σημαντική είναι η παρουσία του Αδαμάντιου Κοραή στις εκδόσεις που βγήκαν από τα πατρικά τυπογραφεία. Σε όλη τη διαδρομή του 19ου αιώνα εκδόθηκαν τρία σπουδαία έργα του. Ο αντικαποδιστριακός διάλογος «Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξει εις τας παρούσας περιστάσεις, διά να μη δουλωθή εις Χριστιανούς Τουρκίζοντες» (1843), οι «Επιστολαί προς τον Πρωτοψάλτην» (1871), η μοναδική ελληνόγλωσση πηγή για τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, και η «Σύνοψις της ιεράς κατηχήσεως» (1892).

Το μακροβιότερο

Η πιο μακρόβια εκδοτική επιχείρηση ήταν του Βασιλείου Σεκόπουλου που άρχισε να λειτουργεί το 1869 και το τυπογραφείο της ήταν από τα καλύτερα και πλουσιότερα της χώρας. Το 1889 το τυπογραφείο αυτό περιήλθε στην κυριότητα του Ανδρέα Πάσχα, ο οποίος το διατήρησε μέχρι το 1913 που το αγόρασαν οι αδελφοί Α. Τούλα. Αργότερα (1947) η επωνυμία της επιχείρησης έγινε «Τούλας-Μαυράκος». Στην σχεδόν αιωνόβια διαδρομή του στο τυπογραφείο αυτό τυπώθηκαν πάνω από 200 βιβλία και περίπου 10 εφημερίδες.

Από τα τελευταία πατρικά τυπογραφεία που ιδρύθηκαν πριν το

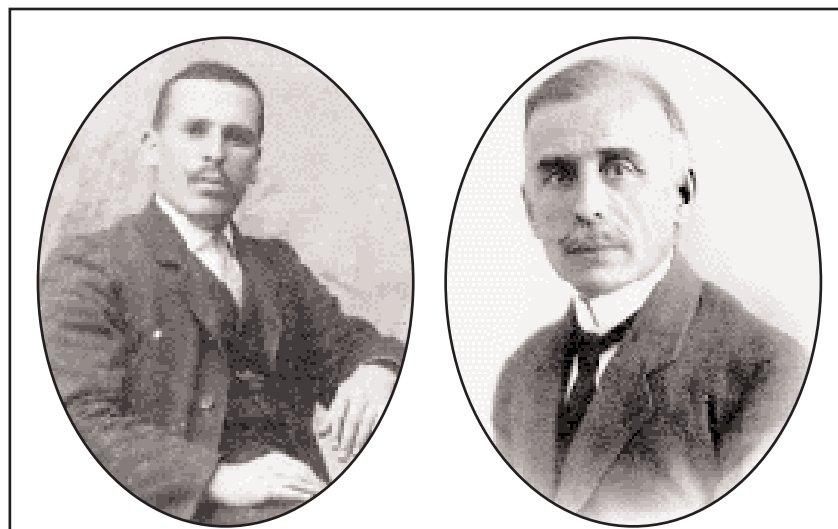

Το δεκαπενθήμερο περιοδικό «Ελικών» (1919) που εξέδιδε ο ομώνυμος φιλολογικός όμιλος. Ανάμεσα στους τακτικούς συνεργάτες ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο μετέπειτα καθηγητής της Νομικής Σχολής της Θεσσαλονίκης Ηλίας Κυριακόπουλος, ο ιστορικός Λεωνίδας Ζώης κ.ά.

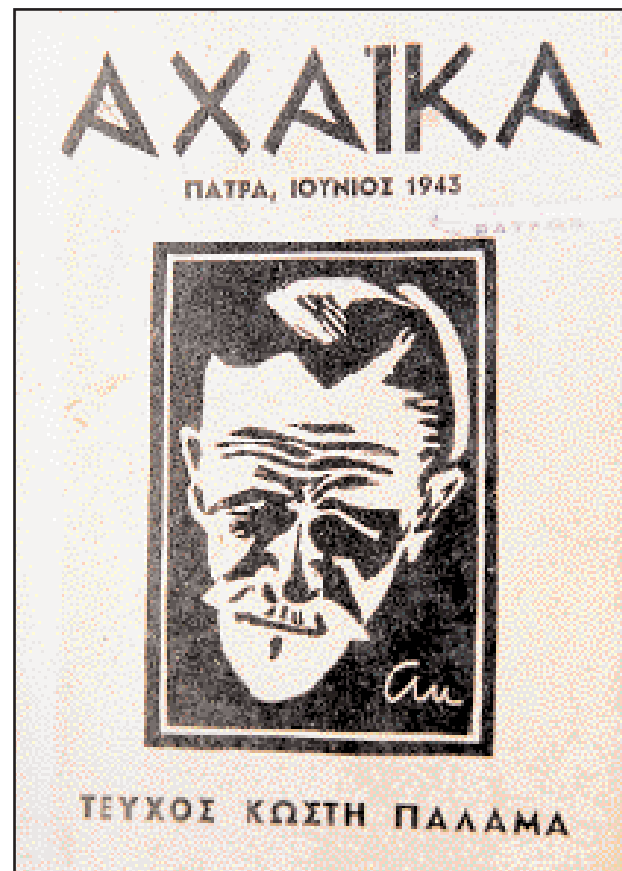
1940, ήταν του Θεοδώρου Κούκουρα, επί της οδού Ρήγα Φεραίου, το οποίο άρχισε τη λειτουργία του το 1936. Στο τυπογραφείο αυτό τυπώθηκαν τον Οκτώβριο 1944 τα χαρτονομίσματα που κυκλοφόρησε η Τράπεζα της Ελλάδος για την αντιμετώπιση των αμέσων αναγκών της τοπικής αγοράς και έφεραν την υπογραφή του υπουργού Ανασυγκρότησης και Αντιπροσώπου της Κυβέρνησης στην Πελοπόννησο,

Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Μέχρι το 1900 τυπώθηκαν στην Πάτρα περίπου 10 εγχειρίδια και βοηθήματα Εμπορικού Δικαίου και πολλά βιβλία σχετικά με το εμπόριο, με σπουδαιότερο την «Εμπορική Γεωγραφία» (1875) του Σταμάτη Θεοχάρη, ενώ εκδηλώθηκε από τον Παναγιώτη Χαλικιόπουλο πρωτοβουλία για έκδοση μετάφρασης του Γαλλικού Εμπορικού Νόμου, ο οποίος ήταν τότε εν χρήσει. Οι εκδόσεις

Πέτρος Δ. Συνοδινός και Ανδρέας Β. Πάσχος, δύο από τους Πατριούς εκδότες καρτ ποστάλ. Τη φυσιογνωμία της Πάτρας από το γύρισμα του αιώνα έως το Μεσοπόλεμο, αυτήν δηλαδή που εξαφάνισε μεταπολεμικά το μετόν, διασώζουν οι παλιές κάρτες, ή επιστολικά δελτάρια όπως λέγονταν άλλοτε. Οι Πατριού εκδότες, σε συνεργασία με τους επίσης Πατριούς φωτογράφους όπως ο Αθαν. Ατζαρίτης, Γιάν. Δημόπουλος κ.ά., μας παρέδωσαν σε χρωμολιθογραφημένα επιστολικά δελτάρια τη χαμένη οριστικά εικόνα της πόλης: λιμάνι, πλατείες, δρόμους, εξοχές κ.λπ. Σύμφωνα με μικρή μελέτη του Αντώνη Μπουλούτζα, δημοσιευμένη στο λεύκωμα «Πάτρα 1900» του Αλέκου Μαρασλή, οι πιο γνωστοί εκδότες καρτών ως το Μεσοπόλεμο ήταν οι: Πέτρος Δ. Συνοδινός, Αφοί Συνοδινόι, Ανδρέας Α. Πάσχος, Χρήστος Βαριαντζάς, Αφοί Καγιάφα, Νίκος Κατσαντώνης, Θεόδ. Θεοδωρίδης και Θ. Βαρζάνης (φωτ.: «Πάτρα 1900», Αλέκου Μαρασλή, Πάτρα 1978).

Το τελευταίο τεύχος του περιοδικού «Αχαϊκά» (Ιούνιος 1943) αφιερωμένο στον Κωστή Παλαμά. Αρχισε να κυκλοφορεί τον Μάρτιο του 1937. Εκδόθηκαν συνολικά 16 τεύχη. Ψυχή του περιοδικού ο ιστορικός Κώστας Ν. Τριανταφύλλου.

αυτές προορίζονταν για την επαγγελματική επιμόρφωση των εμπόρων, με την παροχή στοιχειωδών γνώσεων.

Σημαντικός είναι και ο αριθμός των συλλογών νομολογίας και των νομικών βιβλίων που εξεδόθησαν (πάνω από 20), μερικά από τα οποία ήταν πολύ σπουδαία, όπως η μελέτη του Πέτρου Αντωνιάδη «Περί των υδάτων κατά το Ρωμαϊκόν Δίκαιον και των εν Ελλάδι εφαρμογών του», ενώ το 1920 κυκλοφόρησε μια βραχύβια δεκαπενθήμερη νομική επιθεώρηση με τον τίτλο «Δικαστική».

Κοινό καλλιερημένο

Ο αριθμός των θρησκευτικών βιβλίων ήταν πάντοτε υψηλός και μάλιστα όσο περνούσαν τα χρόνια μεγάλωνε και σε κάποιες περιόδους έφθασαν να αντιπροσωπεύουν το 40% της εκδοτικής παραγωγής. Υψηλός ήταν και ο αριθμός των εκπαιδευτικών και λογοτεχνικών βιβλίων και των διαφόρων πολιτικών φυλλαδίων και επαγγελματικών εκδόσεων. Ο υψηλός αριθμός των λογοτεχνικών βιβλίων επιβεβαιώνει την ύπαρξη καλλιερημένου αναγνωστικού κοινού και υψηλού ποσοστού εγγραμμάτων.

Πρέπει όμως να τονιστεί ότι τα πρωτότυπα λογοτεχνικά έργα ήταν λίγα και ότι τα περισσότερα ήταν μεταφράσεις και επανεκδόσεις, όπως τα «Στιχουργήματα διάφορα» του Ανδρέα Λασκαράτου (1905) κ.ά. Τέλος, ο μεγάλος αριθμός πολιτικών φυλλαδίων, που κατά κανόνα εξέφραζαν προωθημένες πολιτικές θέσεις, πιστοποιεί την ανεπτυγμένη πολιτική συνείδηση των Πατριών, η οποία επιβεβαιώνεται και από την πολιτική αρθρογραφία του τοπικού Τύπου.

Πατρινό Καρναβάλι

Από τις αποκριάτικες χοροεπερίδες του περασμένου αιώνα στο μεταπολεμικό κυνήγι του «Θησαυρού»

Του **Κωνσταντίνου Μάγνη**

Δημοσιογράφος, ιδρυτικού μέλους
του Καρναβαλικού Κομιτάτου Πάτρας

ΑΠΟΚΡΙΑ στην Ελλάδα έχουν πολλοί. Καρναβάλι έχει όμως μόνο η Πάτρα. Μολονότι οι δύο όροι σημαίνουν το ίδιο πράγμα, η αντιπαράθεσή τους μας βοηθά να διακρίνουμε την ειδοποιό διαφορά του πατρινού εθίμου σε σχέση με τα αντίστοιχα άλλων πόλεων, τα οποία αναπαράγουν, ως επί το πλείστον, σταθερά τελετουργικά που έχουν λαογραφικό ενδιαφέρον.

Το Πατρινό Καρναβάλι, απόσταγμα κοινωνικών διεργασιών που κορυφώθηκαν στον 19ο αιώνα, έχει το δικό του, ιδιότυπο χαρακτήρα τον οποίο δεν συναντά κανείς όχι μόνο πουθενά στην Ελλάδα αλλά και πουθενά στον κόσμο. Η ισοπεδωτική δημοσιογραφική γλώσσα αστοχεί, παραλληλίζοντας, για παράδειγμα, Πάτρα και Ρίο ντε Τζανέιρο, μεταχειριζόμενη τα δύο Καρναβάλια ως μικρογραφία (ή και κακέκτυπο) το ενός του άλλου. Κοινά στοιχεία υπάρχουν μόνο για όσους πληροφορούνται για τα έθιμα μέσα από την τηλεόραση.

Οι Πατρινοί, βεβαίως, δεν είναι Βραζιλιάνοι (ούτε και οι Πατρινές Βραζιλιάνες). Το Καρναβάλι τους πάντως έχει αφομοιώσει στοιχεία αλλοδαπής ονομασίας προελεύσεως, όπως αυτά διείσδυσαν στην τοπική κοινωνία μέσα από διαδικασίες πολιτισμικής όσμωσης. Το «κρασί» ωρίμασε πριν από 130 ή 160 χρόνια (και οι δύο εκδοχές έχουν τη βάση τους), με αφετηρία μια συνταγή την οποία δημιούργησαν οι συγκυρίες.

Πράγματι, κανείς δεν είναι –και δεν μπορεί να είναι– βέβαιος για το χρόνο «γέννησης» του Πατρινού Καρναβαλιού. Ξέρουμε ότι το Πατρινό Καρναβάλι έχει τις ρίζες της ιδιομορφίας του σε κάποιες διασκεδάσεις και χοροεπερίδες της τοπικής αστικής τάξης, αλλά δεν ξέρουμε ποια χρονιά δημιουργήθηκε η πεποίθηση στους Πατρινούς ότι δεν διασκεδάζουν απλώς, αλλά καρναβαλίζονται, αν μου επιτρέπετε τον αδόκιμο ίσως νεολογισμό. Ούτε οι προφορικές αφηγήσεις βοηθούν ούτε τα γραπτά μνημεία. Σοβαρές εκδοτικές προσπάθειες στην Πάτρα δεν άρχισαν να γίνονται παρά στα τέλη του περασμένου αιώνα, αλλά πάλι και αυτές δεν βοηθούν τον μελετητή να βγάλει σαφή συμπεράσματα. Κάτω από αυτές τις ειδικές δυσκολίες, το βιβλίο του δημοσιογράφου Νίκου Πολίτη για το Πατρινό Καρναβάλι (το μόνο που γράφτηκε ποτέ για τον θεσμό, αλλά που και πάλι σταματά ουσιαστικά στη δεκαετία του '60) υπήρξε πραγματικός άθλος.

Από Εσπερίας

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο Καρναβάλι. Μέχρι το πρώτο τέταρτο του

Από την παρέλαση του 1954. Ο τελευταίος πόλεμος είχε θύμα και το πατρινό Καρναβάλι. Μεταπολεμικά και συγκεκριμένα στις αρχές της δεκαετίας του '50, ξεκινώντας πάλι, μήκτε σε πιο φιλόδοξες βάσεις. Ο θεσμός κινείται σε δύο άξονες: την παρέλαση των αρμάτων και τους ιδιωτικούς χορούς. Επόμενη τομή ο «Κρυμμένος θησαυρός» που εισήχθη το 1966. (φωτ.: «Εικόνες της Ελλάδος 1944 - 1958», Φωτογραφική Συλλογή Ν.Ε. Τόλη, εκδ. «Εξάντας», 1988).

19ου αιώνα, η Πάτρα δεν αναφέρεται ως χώρος διεξαγωγής ιδιαίτερων αποκριάτικων εκδηλώσεων. Αλλωστε τα αποκριάτικα έθιμα αποκτούν χαρακτηριστικό χρώμα σε κοινότητες αγροτικές, ενώ η περιοχή της Πάτρας, ευνοημένη από το λιμάνι της, μετατρέπεται σταδιακά σε λαμπρό εμπορικό κέντρο. Ειδικά το σταφιδεμπόριο, μέσω του οποίου η Πάτρα συνδέεται πολιτισμικά με κοινότητες της δύσης, προσελκύει στην πόλη ένα αξιόλογο ξένο δυνα-

μικό, αλλά και οι ίδιοι οι Πατρινοί ταξιδεύουν στο εξωτερικό για συναλλαγές, σπουδές ή και απλή αναψυχή. Ερχονται έτσι σε επαφή γρηγορότερα από άλλους Έλληνες με τα φώτα της Εσπερίας. Τα οποία φώτα της Εσπερίας ήδη λάμπουν στα επίσειρά αιώνων ενετοκρατούμενα Επτάνησα, που δεν γνώρισαν Τουρκοκρατία. Το επτανησιώτικο στοιχείο θα παίξει αργότερα καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση των ιδιαιτεροτήτων του πατρινού πνεύματος

και φυσικά στη διαμόρφωση του Πατρινού Καρναβαλιού.

Χρονιά σταθμός, με όλο τον κίνδυνο που πιο πάνω περιγράψαμε, ήταν το 1829, όταν, κατά τον Πολίτη, πραγματοποιήθηκε αποκριάτικη χοροεπερίδα στην οικία του Πατρινού εμπόρου Μωρέτη. Μη φαντάζεστε ότι μπορεί ακόμα να μιλά κανείς ωστόσο για Πατρινό Καρναβάλι, γιατί τα ήθη και οι κοινωνικές συμβάσεις της εποχής ήταν ακόμα αυστηρότατα.

Οι Επτανησίοι

Κατά την πλειοψηφούσα γνώμη, η διαμόρφωση του ιδιαίτερου χαρακτήρα του Καρναβαλιού της Πάτρας τοποθετείται στα 1860. Χρονολογία μεγάλης σημασίας ήταν το 1864. Στις 21 Μαΐου έχουμε την ένωση των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα, και περίπου την ίδια χρονιά την εισροή του επτανησιώτικου στοιχείου στην Πάτρα. Οι Επτανησιώτες μας έφεραν τα Κούλουμα. Μας έφεραν και την πρακτική των καρναβαλικών παρελάσεων, έθιμο δυτικών καταβολών. Αλλά κυρίως επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση ενός νέου τοπικού χαρακτήρα, στον οποίο συνέβαλαν είτε με την επεισοδιακή τους ιδιοσυγκρασία είτε με τις πολιτιστικές τους αποσκευές, που έφεραν μια βαθιά ιταλογενή κυρίως επίδραση. Οι συνέπειες αυτής της μικρής επανάστασης μοιραίο είναι να εμφανιστούν και στο Πατρινό Καρναβάλι.

Σκαμπανεβάζματα

Φυσικά, πελώρια είναι η επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης της Πά-

Προσφυγοπούλες του Μεσοπολέμου μεταμφιεσμένες χαιρόνται με τον τρόπο τους την αποκριά της Πάτρας. Το 19-22 αποτελεί για την πόλη, όπως και για όλη την Ελλάδα, σταθμό. Από το φθινόπωρο του '22 οι πρόσφυγες έρχονται κατά χιλιάδες. Χθες την πρωία, γράφει η εφημερίδα «Νεολόγος» (30.9.22), κατέπλευσε προερχόμενο εκ Μυτιλήνης, το αγγλικό ατμόπλοιο «Λιβόρνο» με 2.000 πρόσφυγες. Σε παραπήγματα τον πρώτο καιρό, σύντομα θα ριζώσουν και θα μπουν δυναμικά στην πατρινή ζωή. (φωτ.: «Μνήμες αξέχαστων πατρίδων», εκδ. «Δήμος Πατρίων» 1997).

τρας στην πολιτιστική έκφραση των κατοίκων της. Τα δάνεια από τα ευρωπαϊκά μοτίβα και μοντέλα είναι εμφανή, τόσο στα μουσικά ακούσματα όσο και στον τύπο των διασκεδάσεων, τους χορούς, την αμφίεση. Αλλά για αρκετά ακόμα χρόνια, το Πατρινό Καρναβάλι παρουσιάζει σκαμπανεβάσματα. Δεν διαθέτει «σταθερές», αλλά εξαρτάται από ποικίλες παραμέτρους, μεταξύ των οποίων η στιγμιαία διάθεση, το κλίμα της εποχής, ακόμα και η οικονομική συγκυρία. Μπορεί να θεωρηθεί υπερβολή, αλλά κατά μία εκδοχή το Πατρινό Καρναβάλι επηρεάζεται ακόμη και από την τιμή της σταφίδας: καλή τιμή, καλή χρονιά, καλή διασκέδαση. Και το ανάποδο.

Δεν απουσιάζουν ακόμη και οι επεισοδιακές καταστάσεις, δείγμα ενός κάποιου πρωτογονισμού της κοινωνίας της εποχής, κρινόμενης αναλογικά με τα σημερινά ήθη, αν και θα μπορούσε να διακρίνει κανείς ορισμένους παραλληλισμούς, διόλου ευχάριστους. Πριν από 100 χρόνια, για παράδειγμα, έπεφταν και κάποιοι πυροβολισμοί, ορισμένες φορές μάλιστα είχαμε και νεκρούς.

Κομιτάτα

Τα πρώτα κομιτάτα, οργανωτικές επιτροπές δηλαδή, παρουσιάστηκαν στις αρχές του αιώνα. Το 1904 γνωρίζουμε το Πατρινό Καρναβάλι στην πρώτη του κάπως οργανωμένη εκδοχή. Οι Πατρινοί άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι έπρεπε να βάλουν σκοπό τους μια στοιχειώδη οργάνωση καρναβαλικών εκδηλώσεων, κάτι που εξελικτικά παρουσίασε μια ενδιαφέρουσα πορεία, για να φθάσουμε ως τα σήμερα, όπου η λεγόμενη οργάνωση δεν είναι απλώς σκοπός, αλλά αυτοσκοπός, ακόμα και κόντρα προς τη συλλογική διάθεση.

Προσπεράσαμε μια χρονολογία με τη δική της σημασία. Το 1894, οπότε και αναφέρεται για πρώτη φορά η χρήση κομφετί στο Πατρινό Καρναβάλι, έθιμο εισαγωγής από Ιταλία και αυτό.

Από το 1904 και για μια δεκαετία, περίπου, το Καρναβάλι της Πάτρας γνωρίζει χρυσές στιγμές. Αξίζει να αναφέρουμε ότι το 1909 ακούστηκε για πρώτη φορά το «Βαλ' το Ντομινό Λενιώ» ένα τραγούδι που μάλλον χάθηκε. Πέντε χρόνια αργότερα παίζεται το πιο πομπώδες αλλά και πιο ήλαρο «Πάρε το Ντόμινο και πάμε στο χορό», το οποίο μέχρι και σήμερα θριαμβεύει ακόμα και στα νεολαίστικα πάρτυ. Θεωρείται σήμα κατατεθέν του Πατρινού Καρναβαλιού. Αλλά είναι γεγονός ότι οι μουσικές παραδόσεις της πόλης εγκαταλείφθηκαν στο πέρασμα των δεκαετιών. Σήμερα οι μουσικές φόρμες, πάνω στις οποίες στηρίζεται το διασκεδαστικό μέρος του θεσμού, δεν δίνουν στο Πατρινό Καρναβάλι καμιά μουσική προσωπικότητα.

Μεσοπόλεμος

Ξαναγυρίζουμε στο παρελθόν. Στα 1920 και στη δεκαετία που ξεκινά, μία δεκαετία με το θλιβερό πρόνομιο να στιγματισθεί από το όνειδος της Μικρασιατικής Καταστροφής. Οι

18 Μαρτίου 1956 Ο Καρναβάλος εμπρός στο Νυχτερινό Γυμνάσιο των «Τριών Ιεραρχών». Η διαμόρφωση του ιδιαίτερου χαρακτήρα του Καρναβαλιού της Πάτρας τοποθετείται στα 1860. Στην πορεία του αφομοίωσε δυτικότερα στοιχεία. Ρόλο σ' αυτό έπαιξαν και οι Επανήσιοι που βρίσκονταν σταθερά συνδεδεμένοι με τη Δύση (φωτ.: του Δ. Τριανταφύλλου από το λεύκωμα «Πάτρα 1947-1964. Μικρή φωτογραφική διαδρομή», Φωτογραφική Συλλογή Ν.Ε. Τόλη, εκδ. «Εξάντας», 1999).

πληγές συγκαλύπτονται αρκετά γρήγορα, η ζωή ξαναρχίζει. Αυτή τη φορά, οι γραπτές μαρτυρίες ενισχύονται από τις προφορικές, που τουλάχιστον για τους παλαιότερους είναι αρκετά νωπές. Το Πατρινό Καρναβάλι γνωρίζει μια νέα απογειώση, με τις ταβέρνες της παλιάς Πάτρας να γίνονται θέατρα ανεπανόληπτων γλεντιών, που κράτησαν ως τις αρχές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Είναι αυτονόητο ότι η εμπλοκή της χώρας μας στην αναμέτρηση και τα γεγονότα που επακολούθησαν έχουν σαν θύμα τους και τον θεσμό, ο οποίος τελεί υπό κατάρρευση ως υπόθεση συλλογική ακόμα και για τα χρόνια του εμφυλίου. Δεν είναι μόνο ζήτημα οικονομικών ή πολιτικών συγκυριών, είναι και ζήτημα ψυχολογίας μιας κοινωνίας τραυματισμένης από το σοκ των δραματικών καταστάσεων που τη συγκλόνισαν και τη διαπέρασαν.

Μεταπολεμικά

Η μεταπολεμική κοινωνία γυρίζει σελίδα στα 1950. Είναι το ξεκίνημα μιας δεκαετίας κατά την οποία το Πατρινό Καρναβάλι μπαίνει σε πιο φιλόδοξες βάσεις, με την οργανωτική στήριξη στελεχών της αστικής κοινωνίας και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Ο θεσμός τώρα κινείται σε δύο άξονες, την παρέλαση των αρ-

μάτων και τους ιδιωτικούς χορούς. Για τα επόμενα χρόνια, οι μεν δημοτικές εκδηλώσεις κινούνται πάνω σε στερεότυπα μοτίβα που αρχίζουν κάποια στιγμή να κουράζουν το κοινό, και ιδίως τη νεολαία, η οποία δικαίως επιθυμεί κάτι πιο επεισοδιακό, η δε ιδιωτική πρωτοβουλία προειδοποιεί ότι αποτελεί το μέλλον του Πατρινού Καρναβαλιού. Το μέλλον θ' αργήσει να γίνει παρόν, αφού θα χρειαστεί να φθάσουμε στο 1966. Όμως η καρδιά του Πατρινού Καρναβαλιού χτυπά πιο δυνατά σε χοροεπερίδες που διοργανώνουν ιδιωτικοί, σωματειακοί φορείς. Αρκετές από αυτές τις χοροεπερίδες έγραψαν ιστορία. Σήμερα δεν διασώζονται όμως, αφού τα γεγονότα και οι καταστάσεις τις προσπέρασαν.

Ηδη, πάντως, στα μέσα της δεκαετίας του '50, το Πατρινό Καρναβάλι αρχίζει να συγκεντρώνει αρχικά την καχυποψία και στη συνέχεια την κατακραυγή μιας μερίδας κλήρου που θεωρεί ότι ο θεσμός αποτελεί κατώφλι της κολάσεως. Σχηματικά, η οργή συμπυκνώνεται απέναντι στα Μπουρμπούλια, κατά τα οποία η ανωνυμία του ντομινό προσφέρει την ευκαιρία για την παραγωγή μιας σεξουαλικής μυθολογίας, όχι πάντοτε ασύστατης, αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς. Οι αντιδράσεις θα πάρουν και τη μορφή διαδηλώσεων, οι οποίες αντί να προκαλέσουν τη χα-

λιναγωγή του θεσμού, μάλλον συνέβαλαν πανελληνίως στη διαφήμισή του για λόγους ευνόητους. Εκτοτε, και για τα επόμενα 40 χρόνια, οι αντιδράσεις αυτές δεν εξαλείφθηκαν, είναι όμως σαφώς υποτονικές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η Εκκλησία μετέβαλε άποψη απέναντι στο θεσμό· προτιμά όμως να κρατά διακριτική στάση, προκειμένου να μην προκαλούνται κοινωνικές εντάσεις που κανέναν δεν ωφελούν.

Καταλύτης

Είναι γεγονός ότι η Αποκριά (εξ ορισμού, θα λέγαμε, βασιζόμενοι και στα ιστορικά στοιχεία που περιγράφουν την τελετουργία αλλά και το περιεχόμενο αντίστοιχων εορτών της αρχαιότητας) συνδυάζεται με την απελευθέρωση ενός ερωτισμού, φαινόμενο που πολλούς σκανδαλίζει, στο μέτρο που θεωρούν ότι σεξουαλική ελευθερία και ηθική είναι πράγματα ασυμβίβαστα. Η εμπειρία πάντως έδειξε ότι το Πατρινό Καρναβάλι, ούτε την οικογένεια ως θεσμό διέβρωσε ούτε ακόλαστους κατοίκους παρασκεύασε ούτε τις σχέσεις των ανθρώνων με την Εκκλησία κατέλυσε. Αντιθέτως, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι το Καρναβάλι της Πάτρας λειτουργεί σαν θετικός καταλύτης για τη σύσφιξη

Συνέχεια στην 28η σελίδα

Ιππίατος Καρνάβαλος στους δρόμους των Πατρών, στην Αγίου Νικολάου. 3 Μαρτίου 1957 (φωτ.: του Δ. Τριανταφύλλου από το Λεύκωμα «Πάτρα 1947-1964. Μικρή φωτογραφική διαδρομή», Φωτογραφική Συλλογή Ν.Ε. Τόλη, εκδ. «Εξάντας», 1999).

Συνέχεια από την 27η σελίδα

των ανθρωπίνων σχέσεων, για την απελευθέρωση μιας ενδιαφέρουσας δημιουργικότητας, ακόμα και για την αναγνώριση του ανθρώπου ως προσώπου ικανού να αναλαμβάνει ευθύνη και να απολαμβάνει δικαιώματα μέσα στα όρια μιας κοινότητας, τούτέστιν μιας συντροφιάς. Οσοι έχουν ζήσει από τα μέσα τι συμβαίνει σε μία από τις παρέες του θρυλικού «Κρυμμένου Θησαυρού», μπορούν να καταθέσουν την εμπειρία τους, που νομίζω πως δικαιώνει αυτή την άποψη, αλλά και ταυτόχρονα μπορούν να καταθέσουν τον προβληματισμό τους γιατί η μαζικοποίηση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στον θεσμό, θέτει σταδιακά υπό αίρεση αυτόν το θαυματουργό του ρόλο.

Ο «Θησαυρός»

Μιλήσαμε για τον «Κρυμμένο Θησαυρό». Το παιχνίδι αυτό εισήχθη στο Πατρινό Καρνάβλι το 1966 και από την πρώτη χρονιά γνώρισε απρόσμενη επιτυχία. Επρόκειτο για την καρναβαλική διασκευή ενός παιχνιδιού με προσκοπικές ρίζες, που ήδη παιζόταν κυρίως στην Αττική με οργανωμένες συντροφίες που λειτουργούσαν περίπου σαν λέσχες. Ο θησαυρός ήταν η αιτία για το ξεπέταγμα αλλά και για την κρίση του Πατρινού Καρναβαλιού. Ή μάλλον ή-

ταν το κύριο πεδίο στο οποίο εκδηλώθηκαν κάποια νέα κοινωνιολογικά δεδομένα που επέφερε στην Πάτρα η ραγδαία αστυφιλία και η αμφιλεγόμενη μεταπολεμική ανάπτυξη. Η Πάτρα του 1970 και του 1980 δεν είναι η Πάτρα του 1920. Είναι μια νέα πόλη, συγκροτούμενη από τους ατόχθονες και τους μετεγκατεστημένους κατοίκους της, εκ των οποίων οι πρώτοι αρχίζουν σιγά σιγά, προς μεγίστην δυσφορίαν τους, να χάνουν τα ηνία της τοπικής κοινότητας, ενώ οι δεύτεροι εξαπλώνονται μεν σε όλα τα πεδία των επαγγελματικών, κοινωνικών και πολιτικών δραστηριοτήτων, με τον δικό τους τρόπο όμως, ή συχνά χωρίς κανέναν τρόπο. Κάτω από αυτά τα καινούργια δεδομένα, η Πάτρα χάνει τον παλιό της χαρακτήρα, πιθανότατα ανεπιστρεπτί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχει βρει καινούργιο. Μοιραίο ήταν αυτή η μετάλλαξη να αγγίξει και το Πατρινό Καρνάβλι με κύριο θύμα τον «Κρυμμένο Θησαυρό», ο οποίος, ενδιαμέσως, από ρεύμα μεταμορφώθηκε σε κύμα, σε πραγματικό τσουνάμι θα λέγαμε, δεχόμενος στις τάξεις του μια εισροή νεολαίας με όρους γεωμετρικής προόδου. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, στο παιχνίδι έπαιρναν μέρος δύο χιλιάδες νεολαίοι. Σήμερα φθάσαμε στις τριάντα χιλιάδες. Παίρνουν μέρος; Κατ' ευφημισμόν. Στην πραγματικότητα το παιχνίδι τείνει να ισοπε-

δωθεί από την ίδια του την επιτυχία.

Στις μέρες μας, κι αυτό δεν ισχύει μόνο για το Καρνάβλι ούτε ισχύει μόνο για την Πάτρα, η σύγκρουση μεταξύ ποσοτικού και ποιοτικού στοιχείου αναδεικνύει το πρώτο κυρίαρχο. Οι ίδιοι οι Πατρινοί έχουν λόγους να μέμφοιται την τοπική τους αυτοδιοίκηση ότι όχι απλώς δεν προστάτευσε την «προσωπικότητα» του Καρναβαλιού τους, αλλά υποβοήθησε το ξεχείλωμά του για να δρέψει δάφνες μέσα από τη μυθολογία των αριθμών.

Κάποια στιγμή το παιχνίδι του «Θησαυρού» έφθασε τις... 50.000 συμμετοχές, απορροφώντας το σύνολο σχεδόν της νεολαίας της πόλης, φαινόμενο που συνδέθηκε και με παραοικονομικές δραστηριότητες, καθώς ο «Θησαυρός» θέσπισε άτυπες «επαγγελματικές» ειδικότητες. Πλείστοι αρχηγοί καρναβαλικών ομάδων άρχισαν να προσεγγίζουν το Καρνάβλι με κερδοσκοπική διάθεση. Ταυτόχρονα, η προσέλκυση όλο και μεγαλύτερου αριθμού επισκεπτών εξώθησε την (κατά τα άλλα παρακμάζουσα) τοπική οικονομία στη φιλοσοφία της «αρπαχτής». Η ίδια η πόλη δεν ασχολήθηκε σοβαρά με τις υποδομές της και δεν μπόρεσε μέχρι τώρα να αξιοποιήσει το τουριστικό φαινόμενο του Καρναβαλιού με υγιή τρόπο και μακροπρόθεσμη προοπτική. Την ίδια ώρα, ο αυθεντικός χαρακτήρας της Πατρινής Αποκριάς δει-

νοπαθεί μέσα από την άγαρμψη και αφιλοσόφητη προσπάθεια της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να εμφανίζει την Πάτρα «καρναβαλιζόμενη» επί δίμηνο, μέσω μιας εκδηλωσιομανίας, η οποία δεν συμπλέει προς τις πραγματικές διαθέσεις των κατοίκων της.

Επαναπροσέγγιση

Και επειδή τα κοινωνικά φαινόμενα και οι παραδόσεις δημιουργούνται από το λαό και όχι από την εξουσία, οι αυθεντικοί Πατρινοί καρναβαλιστές δίνουν την απάντηση, διεκδικώντας όλο και μεγαλύτερο «ζωτικό χώρο»: Φουντώνει τα τελευταία χρόνια στην Πάτρα η επαναπροσέγγιση του Καρναβαλιού μέσα από συλλογικές προσπάθειες πολιτών, οι οποίοι υπηρετούν τον ατόφιο χαρακτήρα του θεσμού με νεύρο, φαντασία και αυθεντικότητα. Πληθαίνουν τα «δρώμενα», ξαναγεννιούνται τα γλέντια, ανακαλύπτεται ξανά το μαγικό συστατικό του Καρναβαλιού που είναι οι ομάδες, οι συντροφίες, οι παρέες.

Γιατί το Πατρινό Καρνάβλι δεν σε θέλει θεατή, αλλά συμμετέχο, σύννοχο σε μια τρελή ιστορία που δεν περιγράφεται αλλά μόνο βιώνεται.

Σημείωση: Η «σπονδυλική στήλη» του κεμμένου παρουσιάστηκε στην «Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών» του Πανεπιστημίου Πατρών το 1997.

Η πόλη του Απόστολου Ανδρέα

Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια μιας μακραίωνης παράδοσης

Πάτρα. Η παρά το ναό του Αγίου Ανδρέα κρύπτη με το Αγίασμα, σύμφωνα με το σχέδιο του Romardí (1805).

Των **Ηλία Αναγνωστάκη**
και **Ανας Λαμπροπούλου**

Ερευνητών ΚΒΕ/ΕΙΕ

ΟΔΗΓΟΙ σας και διδάσκαλοι απόστολοι, Παύλος ο μέγας και Ανδρέας ο πρωτόκλητος, οι οποίοι είναι της Πελοποννήσου αρχηγοί. Ετσι αναφέρει το Προσκυνητάρι του Μεγάλου Σπηλαίου, κείμενο μεταγενέστερο, αλλά με βέβαιη τη βυζαντινή του προέλευση: ο Ανδρέας ο πρωτόκλητος της Πελοποννήσου αρχηγός.

Η ίδρυση, λοιπόν, της εκκλησίας των Πατρών έχει άμεσα συνδεθεί κατά την παράδοση με τη δράση και το μαρτύριο του πρωτόκλητου αποστόλου Ανδρέα στην πόλη των Πατρών, της οποίας είναι προστάτης και πολιούχος. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, ο Ανδρέας, αφού πέρασε από τη Βιθυνία, τον Εύξεινο Πόντο, την Προποντίδα, τη Χαλκηδόνα, το Βυζάντιο, τη Μακεδονία, τη Θράκη, κατέβηκε στη Θεσσαλία, την Ελλάδα και την Αχαΐα, δηλ. την περιοχή που εκτείνεται νότια των Θερμοπυλών. Στην Πάτρα, αφού πραγματοποίησε σειρά θαυμάτων, ο Ρωμαίος ανθύπατος της πόλης, Αιγεάτης, διέταξε τη σύλληψη και φυλάκιση του. Ο απόστολος, όντας στη φυλακή, χειροτόνησε τον Στρατοκλή ως πρώτο ε-

πίσκοπο της πόλης των Πατρών, λίγο πριν οδηγηθεί στον παράλιο τόπο, όπου συνήθιζε να κηρύττει, και υποστεί εκεί το σταυρικό θάνατο. Ως ημέρα του μαρτυρίου του παραδίδεται η 30ή Νοεμβρίου, πιθανότατα κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών της βασιλείας του Νέρωνος. Το λείψανο του αποστόλου, πιθανόν χωρίς την κέρα, φυλασσόταν στην Πάτρα μέχρι την εποχή του αυτοκράτορα Κωνσταντίου, οπότε μεταφέρθηκε στην Κωνστα-

ντινούπολη και κατατέθηκε στο ναό των Αγίων Αποστόλων.

Τα κείμενα

Η παράδοση που συνδέει τον απόστολο Ανδρέα με την ίδρυση της εκκλησίας των Πατρών βασίζεται σε απόκρυφο κείμενο των Πράξεων του Ανδρέα, ανάλογο με τις Πράξεις των άλλων αποστόλων, που όμως δεν έχει σωθεί. Το πρωτότυπο αυτό κείμενο των Πράξεων,

συνταγμένο πιθανότατα στην Αχαΐα περί το δεύτερο μισό του 3ου αι. και γραμμένο στην ελληνική γλώσσα, πρέπει να αποτέλεσε τη βάση όλης της αγιολογικής παράδοσης γύρω από τον απόστολο Ανδρέα. Αμεση σχέση με τις αρχικές Πράξεις του Ανδρέα έχει το κείμενο του μαρτυρίου του, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου αι., σώζεται ακέραιο και αποτελεί, σύμφωνα με τον εκδότη του, το πληρέστερο στην αχαϊκή παράδοση κείμενο.

Παρά τη σύγχυση που δημιουργούν πολλά από αυτά τα σχετικά με τον απόστολο Ανδρέα αγιολογικά κείμενα, ο ιστορικός πυρήνας της παράδοσης αυτής ενισχύεται από την παράδοση για την ύπαρξη ναού αφιερωμένου στη μνήμη του αποστόλου. Ο ναός βρισκόταν κοντά στην παραλία της Πάτρας, εκεί όπου ο απόστολος Ανδρέας υπέστη το μαρτυρικό θάνατο. Μετά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη θέση αυτή, επισημάνθηκε αψίδα, που αποδόθηκε σε παλαιохριστιανική βασιλική. Επίσης, στα νότια του ναού του Αγίου Ανδρέα, ήρθε στο φως ένα μεγάλο ρωμαϊκό βαλανείο, στο οποίο ανήκει ο διάδρομος με τον κυλινδρικό θόλο, που βρίσκεται δίπλα στο αγίασμα του Αγίου Ανδρέα και πε-

Μολυβδόβουλλο του μητροπολίτη Πατρών Ιωάννη (12ος αι.). Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ο Άγιος Ανδρέας όρθιος, ευλογώντας με το ένα χέρι και κρατώντας πατριαρχικό σταυρό με το άλλο. Στον οπισθότυπο δύο δωδεκάσύλλαβοι στίχοι: Γραφ[ά]ς σφραγίζει του Π(ατ)ρών Ιω(άννου) / Χ(ριστο)ύ μαθητής πρωτόκλητος Ανδρέας (J. Nesbitt and N. Oikonomides), (φωτ.: «Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art», Ουάσιγκτον).

Συνέχεια από την 29η σελίδα

ριέγραψε με ακρίβεια ο Κυριακός ο Αγκωνίτης κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Πάτρα, το 1436. Η θέση στην οποία αποκαλύφθηκε το βαλανείο, του οποίου η λειτουργία συνεχίστηκε, όπως φαίνεται και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, συνδέεται άμεσα με την αναφερόμενη από τον περιηγητή Παυσανία μαντική πηγή και το ιερό της Δήμητρας.

Σωτήρας

Την επόμενη γνωστή φάση της ιστορίας της πόλης άμεσα συνδεδεμένη με τον απόστολο Ανδρέα αποτελεί η πολιορκία της από τους Σλάβους και Σαρακηνούς κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α'. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του **Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν** περιγράφει την ασφυκτική πολιορκία της πόλης και την τραγική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι κάτοικοι, εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων και νερού. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή της δοκιμασίας, οι Πατρινοί άνοιξαν τις πύλες του κάστρου και επέτρεψαν κατά των Σλάβων, όταν είδαν μπροστά τους τον απόστολο Ανδρέα έφιππο να καταδιώκει τους εχθρούς και να τους κατατροπώνει. Οι Σλάβοι τρομαγμένοι κατέφυγαν στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα ζητώντας άσυλο. Με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Νικηφόρου οι ηττημένοι Σλάβοι με τις οικογένειές τους και την περιουσία τους περιήλθαν στον ομώνυμο ναό. Η θαυματουργική παρέμβαση του Αποστόλου κατά τα γεγονότα του 805 συνδέει άμεσα τον Ανδρέα με τη σωτηρία της πόλης και ενισχύει άρρηκτα τη σχέση του με αυ-

Ο Απόστολος Ανδρέας σε μικρογραφία χειρογράφου κώδικα (12ος αι.). Αγίον Ορος. Μονή Δοχειαρίου (φωτ.: «Οι Θησαυροί του Αγίου Ορους» Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979).

Πάτρα 30.11.1949. Η λιτανεία του Αγίου Ανδρέα (φωτ.: «Εικόνες της Ελλάδος 1944-1958» Φωτογραφική Συλλογή Ν. Ε. Τόλη, εκδ. «Εξάντας», 1998).

τήν. Μάλιστα, μοναχός, που υπηρετεί τον 9ο αι. στο ναό του αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα, θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του Βασιλείου του Α', το μελλοντικό αυτοκράτορα του Βυζαντίου, ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας.

Η σχέση του Ανδρέα με τους λαούς, που αναφέραμε, καθώς και τις χώρες της Ανατολικής Εκκλησίας στηρίζεται σε μια σημαντική πρώιμη παράδοση. Ο Ανδρέας παρουσιάζεται να ευαγγελίζει τους λαούς του Πόντου, του Βοσπόρου, τους Σκύθες κ.λπ., πριν καταλήξει στην Πάτρα. Στα χρόνια, μάλιστα, που αναδεικνύεται ως ο κατ' εξοχήν προστάτης των Πατρών και της Πελοποννήσου, κατά τη διάρκεια της αβαροσλαβικής πολιορκίας, συντελείται η σταδιακή αφομοίωση και ο εκχριστιανισμός των Σλάβων της Ελλάδος, αλλά και ο προσηλυτισμός των Βουλγάρων, των Σέρβων και των Ρώσων. Οι Σλάβοι, ιδιαίτερα δε οι Ρώσοι, θα τον θεωρήσουν ως ιδρυτή της εκκλησίας τους και η Κωνσταντινούπολη θα χρησιμοποιήσει την πρωτόκλητη ιδιότητά του ως αντίβαρο στις διεκδικήσεις του πάπα. Ο ναός, λοιπόν, και η λατρεία του στην πόλη των Πατρών αποκτά μοναδική σημασία, καθώς η πόλη, και η Πελοπόννησος γενικότερα, αποτελούν τον ενδιάμεσο κρίκο στις σχέσεις Ανατολής και Δύσης, αλλά και αναγκαστικό σταθμό σε όσους ταξιδεύουν.

Βυζαντινός ναός

Ο ναός του αποστόλου Ανδρέα, που αναφέρεται στα κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου, υψωνόταν στη θέση της πιθανολογούμενης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κοντά στην παραλία. Κατά τον Ε. Μαστροκώστα υπήρχαν πιθανότατα δύο μεσοβυζαντινοί ναοί αφιερωμένοι στον απόστολο Ανδρέα· ο πρώτος καταστράφηκε από τους Σλάβους, ενώ ο δεύτερος κτίστηκε κατά τη διάρκεια της γενικότερης ανοικοδόμησης της πόλης των Πατρών, που πραγματοποιήθηκε επί της βασιλείας του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α', μετά την ήττα των Σλάβων το 805, όπως αναφέρεται στο Χρονικό της Μονεμβασίας: *Ανωκοδόμησέ τε εκ βάθρων και την πόλιν αυτών και τας του θεού αγίας εκκλησίας...* Στο νεότερο αυτό ναό πιθανότατα αναφέρεται ο επίσκοπος Κρεμόνας Λιουππράνδος το 968, όταν επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη, παρέπλευσε την πόλη των Πατρών.

Η σχέση του αποστόλου Ανδρέα με την τοπική εκκλησία υποδηλώνεται ακόμη και από την αναπαράστασή του στα μολυβδόβουλλα των επισκόπων και μητροπολιτών της Πάτρας. Σε μια σειρά σφραγιστικών καταλοίπων της μητρόπολης Πατρών των μεσοβυζαντινών χρόνων εικονίζεται ο απόστολος Ανδρέας. Η εικονογράφηση των εκκλησιαστικών αυτών καταλοίπων σκοπό έχει ακριβώς την υποδήλωση της σχέσης του τόσο με την ίδρυση της εκκλησίας της Πάτρας όσο και με τη θαυματουργική του παρέμβαση για τη σωτηρία της πόλης από τους Σλάβους.

Η σύγχρονη εκκλησία του Απόστολου Ανδρέα στην Πάτρα. Ο μεγαλοπρεπής ναός του πολιούχου υψώνεται δίπλα στον παλιό. Θεμελιώθηκε το 1908 επίσημα από τον Γεώργιο Α' και εγκαινιάστηκε, μετά πολλές περιπέτειες, μόλις το 1974.

Φραγκοκρατία

Αργότερα, κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας (1205–1429), αναφέρεται ο ομώνυμος μητροπολιτικός ναός, κατά την εποχή του πρώτου Λατίνου αρχιεπισκόπου Αντελμου το 1206. Ο ναός αυτός είχε οχυρωματικό τείχος με πύργους στις γωνίες του και ήταν ορατός από μεγάλη απόσταση. Όταν ο περιηγητής Νικόλαο de Marthono στα τέλη του 14ου αι. επισκέφτηκε την Πάτρα, ήλθε και στην εκκλησία του αποστόλου Ανδρέα, τη θέση της οποίας προσδιορίζει σε απόσταση μισού περίπου μιλιαρίου έξω από την πόλη, σε περιοχή με πολλά έλη. Σε μικρή απόσταση βρισκόταν, σύμφωνα με τον περιηγητή, ο τόπος του μαρτυρίου του Αποστόλου. Κατά το 1429, όταν ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ανακατέλαβε την πόλη των Πατρών, οι επί κεφαλής της πόλης έρχονται στο ναό του Αγίου Ανδρέα για να του παραδώσουν τα κλειδιά του κάστρου και να του δώσουν τον όρκο υποταγής, όπως περιγράφει στο Χρονικό του ο Γεώργιος Σφραντζής: «...εξεληθόντες πάντες οι του κάστρου έκκριτοι και πας ο λαός και ελθόντες μέχρι και του ρηθέντος ναού του Αγίου (Ανδρέου) τω δεσπότη και αυθέντη μου προσεκύνησαν και τας κλεις του κάστρου δεδώκασι. Μετά την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους το 1458, ο Θωμάς Παλαιολόγος εγκατάλειψε την Πελοπόννησο, μεταφέροντας

και την κέρα του Αγίου Ανδρέα στη Δύση. Την παρέδωσε διά του Βησσαρίωνος στον πάπα Πιον το Β', ποιητή και ελληνιστή, ο οποίος είχε επιχειρήσει, δυστυχώς ματαιώς, να πείσει τους Γάλλους, τους Γερμανούς και τη Βενετία να βοηθήσουν το ελληνικό δεσποτάτο του Μυστρά. Το 1462 κατά τη διάρκεια λαμπρών τελετών, παραδόθηκε παρά τη Μουλβία Γέφυρα η κέρα του Αποστόλου στα χέρια του πάπα Πίου Β'. Η κέρα του αποστόλου θα επιστραφεί στην πόλη το 1964.

Νεότερη λατρεία

Οι Ενετοί κατά τη διάρκεια της τελευταίας εγκατάστασή τους στην Πελοπόννησο ευνόησαν την εγκατάσταση στη νέα τους κτήση δυτικών μοναχών. Στην Πάτρα ο ίδιος ο Francesco Morosini παρεχώρησε το 1687 το μεγαλύτερο τζαμί της πόλης στους Καρμελίτες Ανυπόδτους μοναχούς της Αγίας Τερέζας για να το μετατρέψουν σε ναό αφιερωμένο στον Άγιο Ανδρέα. Μαζί με το τζαμί φρόντισε να τους δοθεί και σπίτι για κατοικία. Στο έγγραφο αυτό, η θέση του τζαμιού όπου ιδρύθηκε ο λατινικός ναός του Αγίου Ανδρέα, προσδιορίζεται στο borgo di Patrasso, δηλαδή στο φρούριο της Πάτρας. Η λειτουργία του βεβαιώνεται τουλάχιστον μέχρι το 1713, οπότε νεαρός λουθηρανός αποκήρυξε το λουθηρανικό, ενώπιον του Καρμελίτη εφη-

μέριου του ναού του Αγίου Ανδρέα: nella chiesa di Sant' Andrea Apostolo in borgo di Patrasso in Morea.

Σύμφωνα με τον ιστορικό της Πάτρας, Κ.Ν. Τριανταφύλλου, ο παλιός ναός του Αγίου Ανδρέα αποδόθηκε νωρίς στην ορθόδοξη λατρεία, αφού περιήλθε στη μητρόπολη Πατρών, κατά την απογραφή του 1698. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1770, λεηλατήθηκε και ισοπεδώθηκε από τους Τουρκαλβανούς.

Στην ίδια περίπου θέση κτίστηκε στις αρχές του 19ου αι. η λιτή βασιλική του Λύσανδρου Καυταντζόγλου, ο παλιός Άγιος Ανδρέας. Για την αγιογράφησή του εργάστηκε και ο Κωνσταντινουπολίτης ζωγράφος και συγγραφέας της «Βαβυλωνίας» Δημήτρης Κ. Χατζηασλάνης, γνωστός και ως Βυζάντιος. Δίπλα στον παλιό ναό υψώνεται η πολυτελής εκκλησία του πολιούχου, που θεμελιώθηκε το 1908 από τον Γεώργιο Α' και εγκαινιάστηκε, έπειτα από πολλές περιπέτειες, μόλις το 1974.

Βιβλιογραφία: Θ. Δετοράκη, Το ανέκδοτο μαρτύριο του αποστόλου Ανδρέα, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, (=Πελοποννησιακά, παράρτ. 8), Αθήνα 1981–82, τ. Α', 325–352.
Σ. Θωμόπουλον, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών από αρχαιότατων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950.
Ε. Μαστροκώστα, *Ο λατινικός καθεδρικός ναός του Αγίου Ανδρέα Πατρών, Η Συ-*

μπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Περίληψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. Αθήνα 1988, 61–62.

Χρύσας Μαλτέζου, *Ο λατινικός ναός του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα, τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, τ.1, Πάτρα 1990, 129–133.

Αφέντρας Μοντζάλη, *Τοπογραφικά μεσαιωνικής Πάτρας, Αντίφωνο, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Αραβδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 132–157.

Ελένης Σαράντη, *Η Πάτρα όπως την είδαν οι περιηγητές από το 1204 ως το 1500*. *Μνήμων* 5 (1975), 7–32.

Π.Ν. Τρεμπέλα *Ο Απόστολος Ανδρέας*, Πάτρα 1990.

Τριανταφύλλου, *Λεξικό: Κ. Τριανταφύλλου, Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, τόμ. Α', Πάτρα 1995, στήλ. 76–110.

F. Dvornik *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*. *Dumbarton Oaks Studies IV*, Cambridge, Massachusetts 1958.

Πρόγραμμα *Ιστορικής Γεωγραφίας ΚΒΕ/ΕΙΕ. Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού 9ος–20ός αι. Το Βυζάντιο Σήμερα I*, Αθήνα 1996, 77–103.

Ευχαριστίες στους Άννα Λαμπροπούλου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αγαμέμνονα Τσελίκη του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης και τον οικονομολόγο Κωνσταντίνο Πανίτσα για τη συμβολή τους στο σχεδιασμό του αφιερώματος. Επίσης, για το φωτογραφικό υλικό τον Μάνο Χαριτάτο του Ε.Δ.Ι.Α., το συλλέκτη Νίκο Ε. Τόλη, την κ. Α. Μαρασλή, το Πνευματικό Καλλιτεχνικό Κέντρο Δήμου Πατρέων και το φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Μπενάκη.

Αρχαία και σύγχρονη Πάτρα

Η νέα πόλη κτίστηκε πάνω στην αρχαία που αποκαλύπτεται με ανασκαφές τις τελευταίες δεκαετίες

Του **Μιχάλη Πετρόπουλου**

Δρος Αρχαιολόγου της ΣΤ ΕΠΚΑ

Η ΑΡΧΑΙΑ Πάτρα, λόγω της διαχρονικά επίκαιρης θέσης της, είχε την τύχη ή την ατυχία να κτιστεί επάνω στα ερείπιά της η σύγχρονη πόλη, όπως συμβαίνει και με άλλες σημαντικές αρχαίες πόλεις (Αθήνα, Αίγιο, Δύμη-σημερ. Κάτω Αχαγιά- Ναύπακτος, Ρόδος, Θεσσαλονίκη, Αμβρακία -σημερ. Αρτα-, κ.λπ.).

Και λέμε είχε την τύχη, διότι θα μπορούσε μέσω των σωστικών ανασκαφών να ερχόταν στο φως ολόκληρη και να αποτελούσε όχι απλώς έναν αρχαιολογικό χώρο, αλλά ένα ανοικτό και προπάντων άμεσα διδακτικό σχολείο, όπου ο επισκέπτης θα πληροφορούνταν πως ήταν οργανωμένη η αρχαία πόλη (δρόμοι - σπίτια - δημόσια κτίρια - ναοί - αγορά - βιοτεχνική ζώνη - λιμάνι).

Στην πραγματικότητα έχει την ατυχία, η σύγχρονη πόλη, από τις μεγαλύτερες της Ελλάδας, να υπερκαλύψει σε έκταση τα όρια της αρχαίας, μέσα στα οποία αναπτύχθηκε το νεότερο ιστορικό κέντρο και να καθίσταται οικονομικά αδύνατη η απαλλοτρίωση ολόκληρης της τελευταίας. Έτσι συνέβη ό,τι και στις άλλες σύγχρονες πόλεις με όμοιο πρόβλημα. Δηλαδή, αυστηρή επιλογή των προς απαλλοτρίωση οικοπέδων με βάση ορισμένα σταθερά κριτήρια, όπως ο ικανοποιητικός βαθμός διατήρησης των αρχαίων, η σημασία τους, η μοναδικότητά τους, η ταύτισή τους με τα αναφερόμενα στις αρχαίες πηγές κτίρια και κυρίως στο έργο «Αχαϊκά» του περιηγητή του 2ου αι. μ.Χ. Πausanias, η οργανική συνέχειά τους με κάποιο άλλο κτίριο σε ήδη απαλλοτριωμένο όμορο οικοπέδο, κ.λπ.

Δεδομένων των αντικειμενικών δυσκολιών για την απαλλοτρίωση του συνόλου των αποκαλυπτόμενων αρχαίων, εφαρμόζονται και άλλοι τρόποι προστασίας τους. Συνηθέστερος είναι η κατάχωσή τους και η ανέγερση ακολούθως της οικοδομής, όταν τα αρχαία κρίνονται μεν σημαντικά, αλλά δεν είναι πρακτικά δυνατή η διατήρησή τους, γιατί η ίδια η γη προστατεύει πολύ πιο αποτελεσματικά τα αρχαία. Άλλοτε διατηρούνται ορατά και επισκέψιμα στον υπόγειο χώρο της οικοδομής ή στον ακόλυπτο χώρο. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις επιβάλλονται συνήθως περιορισμοί ή μετατροπές στα σχέδια των προς ανέγερση οικοδομών για την αποτελεσματικότερη προστασία των αρχαίων.

Παραδείγματα

Χαρακτηριστικά παραδείγματα των παραπάνω περιπτώσεων είναι τα απαλλοτριωμένα οικοπέδα, όπου διατηρούνται το ρωμαϊκό Ωδείο (πλατεία Αγ. Γεωργίου), το ρωμαϊκό

Αεροφωτογραφία του ρωμαϊκού Ωδείου της Πάτρας. Στον περίβολο εκτίθενται αρχιτεκτονικά μέλη και σαρκοφάγοι από τις σωστικές ανασκαφές της αρχαίας πόλης.

αμφιθέατρο (οδός Ηφαιστου), ρωμαϊκή γέφυρα (Αρέθα 52), ρωμαϊκά Νυμφαία (Κανάρη - Ιω. Βλάχου και Ασ. Φωτήλα 75), ρωμαϊκά λουτρά (Βασ. Ρούφου 121 - 125), ρωμαϊκός πλακόστρωτος δρόμος (Γ. Ρούφου 88), κ.λπ. Αρχαία διατηρημένα σε υπόγεια βρίσκονται στις οδούς Νόρμαν 88, Κανακάρη 84-86, Ερμού και Κανακάρη (τμήματα του βορείου νεκροταφείου), Χαρ. Τρικούπη 32 (ρωμαϊκός ταφικός θάλαμος), Ερμού 80-82 (ρωμαϊκό ναόσημο ταφικό κτίριο με βυζαντινές τοιχογραφίες), Μαιζώνος 157 και Φιλοποίμενος (τμήμα αρχαίου τείχους), Θερμοπυλών και Αμερικής (ρωμαϊκός ταφικός θάλαμος υπό το super market Βασιλόπουλου), στην οδό Αιόλου παρά το μεσαιωνικό κάστρο (ρωμαϊκό λουτρό), κ.λπ. Σε ακόλυπτους χώρους οικοπέδων διατηρούνται ρωμαϊκό ταφικό κτίριο (Κων/πόλεως 75), η aedes Augustalium (Ηλίας 1), πλακόστρωτος δρόμος (Ιω. Βλάχου και Σαχτούρη), συγκρότημα κεραμικών κλιβάνων (16ο Γυμνάσιο, οδός Κορυδαλλέως, Μποζαϊτικά), ρωμαϊκή αγροικία (4ο ΤΕΛ, Αχαϊκής Συμπολιτείας, Ζαβλάνι) κ.λπ.

Λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου της αρχαίας Πάτρας έως σήμερα, στις περισσότερες περιπτώσεις τα αποκαλυπτόμενα αρχαία σώζονται εντελώς αποσπασματικά, ώστε δίδεται άδεια καταστροφής και οικοδόμησης, μετά, βεβαίως, την επιστημονική τεκμηρίωση (ανασκαφή, σχεδίαση, φωτογράφιση και αφαίρεση όλων των κινητών ευρημάτων).

Στοιχεία σημαντικά

Αλλά οι σωστικές ανασκαφές πρόσφεραν και σημαντικά νέα ιστορικά στοιχεία για την περιοχή, για την οποία οι αρχαίες πηγές στάθηκαν φειδωλές. Τα σημαντικότερα είναι ότι: α) τα αρχαιότερα ίχνη κατοίκησης της Πάτρας ανάγονται στην πρωτοελλαδική περίοδο (3η χιλιετία π.Χ.). β) Ο χώρος εξακολουθεί να κατοικείται έκτοτε συνεχώς έως τη ρωμαϊκή εποχή. γ) Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο διέρχεται την πρώτη μεγάλη ακμή, τότε που κατά τις πηγές και πριν από την ίδρυση της Πάτρας, υπάρχουν τρεις πολίχνες, η Αρόη, η Μεσάτις και η Ανθεια. Πρόσφατο επιγραφικό εύρημα (1998) ταυτίζει τη θέση της αρχαίας Μεσάτιδος με την

περιοχή των Συχαιών και της Βούντηνης. Η Αρόη ταυτίζεται από τις πηγές με την Πάτρα.

Για την Ανθεια, καταλληλότερη θέση αποτελεί η μυκηναϊκή ακρόπολη της Μυγδαλίας στην κοινότητα Πετρωτού παρά το εργοστάσιο της Αχάια Κλάους. δ) Η ίδρυση της Πάτρας, που κατά τις πηγές έγινε την περίοδο των μετακινήσεων στον ελλαδικό χώρο, γύρω στον 11ο π.Χ. αι. με συνένωση των τριών πολιχνών από τον Πρευγένη και τον Πατρέα, αρχηγούς των εκδιωχθέντων από τους Δωριείς Αχαιών της Λακωνίας, έγινε στην πραγματικότητα λίγο μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., διότι τότε οργανώνεται για πρώτη φορά το αρχαιότερο νεκροταφείο της πόλης (Βόρειο). ε) Τη ρωμαϊκή περίοδο η Πάτρα, μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας από τον Αύγουστο το 14 π.Χ., γνωρίζει τη μεγαλύτερη ακμή της και γίνεται μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδας.

Μετά το τέλος της ρωμαιοκρατίας η πόλη ακολουθεί τις τύχες του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, και του Βυζαντίου και σταδιακά υποβαθμίζεται, αλλά ποτέ δεν παύει να κατοικείται.